

OTDK-dolgozat

2025

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ

A János vitéz és a Toldi nyelvezete, és a mai iskolai oktatás

Készítette:

Weiland Máté

rövid ciklusú tanárképzés

magyar nyelv és irodalom szakos hallgató

Konzulens:

Dr. Tóth Péter

adjunktus

Szombathely

2024. november

Tartalom

1.	A dolgozat témája és célja, szakirodalmi kitekintő.....	2
2.	A kötelező olvasmányok nehéz érthetőségének okai és lehetséges megoldásai	4
3.	Az archaizmusok és a nyelvjárási elemek.....	9
4.	Archaikus és nyelvjárási elemek alkalmazása a <i>János vitéz</i> ben és a <i>Toldiban</i>	13
5.	Kutatásom célja.....	15
6.	A kutatás körülményei	17
7.	A feladatlap bemutatása	19
8.	A <i>János vitéz</i> hez tartozó kutatás feldolgozása	21
9.	A <i>Toldi</i> hoz tartozó kutatás feldolgozása	28
10.	Összegzés, pedagógiai kitekintés	36
11.	A felhasznált irodalom jegyzéke	40
12.	Melléklet.....	43

***A János vitéz és a Toldi* nyelvezete, és a mai iskolai oktatás**

1. A dolgozat témája és célja, szakirodalmi kitekintő

Dolgozatomban két kötelező olvasmány, a Petőfi Sándor által írt *János vitéz* (5. osztályos tananyag) és az Arany János tollából származó *Toldi* (6. osztályos tananyag) nyelvezetének vizsgálatán keresztül igyekszem igazolni és megfogalmazni azt, hogy milyen kihívások elé állítja az oktatót a tanórán olyan irodalmi művek tanítása, melyek közel 180 éve keletkeztek, nyelvezetük ma már archaikus, ugyanakkor a magyar irodalom közkinccsei és sokat tanulhatnak belőle a diákok.

Petőfi és Arany műve egyaránt tájszókkal, szólásokkal és szólásszerű kifejezésekkel tarkított alkotás, utóbbi ráadásul számtalan archaizmust is tartalmaz, mely még inkább nehezíti a tanulók számára a megértést, miként a tanító/tanár számára a magyarázatot. A témával kapcsolatos szakirodalmak tanulmányozásának és kutatásomnak célja (utóbbi körülményeire és részleteire a későbbiekben fogok kitérni) feltárni e kötelező olvasmányok érthetőségének azon problémáit, melyeket az alkotások régies nyelvezetének említett elemei okoznak. Szeretnék továbbá megoldásokat, javaslatokat találni és nyújtani ahhoz, miként lehet ezeket megmagyarázni, illetve milyen lehetőségeket jelent ez a tanórán, hogy a nyelvi változásokra felhívjuk a figyelmet és bővíthessük a tanulók szókincsét.

Témaválasztásom oka a tájnyelvi kifejezések, a népi életmód iránt régóta tartó töretlen érdeklődésem, melyet egészen kisgyermekkoromig tudok visszavezetni, ugyanis a nagyszüleimnél töltött gyermekévek során rengeteg tájszóval, szólással ismerkedhettem meg, melyeket aztán hétköznapi beszélgetések igényelte kódváltások, vagy éppen iskolai olvasmányok során is kamatoztathattam. Ehhez társult az irodalom, olvasás iránti szenvedélyem. További inspirációt jelentettek a középiskolai, egyetemi tanulmányaim, melyek során ezen érdeklődési köreimet tovább bővíthettem. Dolgozatom pedig lehetőséget nyújt, hogy elmélyítsem tudásomat e két témakörben, mely az irodalmi népiesség, a tájszók és archaizmusok metszéspontján találkozik, és amelyhez a *János vitéz* és a *Toldi* kiváló alapot szolgáltat.

A témával kapcsolatos kutatásom Minya Károly *Archaizmusok a Toldiban* c. tanulmányából indul ki, mely a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 52. évfolyamának, az akkor 200 éve született Arany Jánosról szóló 4. számában jelent meg.

A tanulmány kiindulópontot nyújtott a kötelező olvasmányok nehéz érthetőségének okaival és az erre a problémára javasolt megoldásokkal kapcsolatos vizsgálódásaim számára. Szintén ennek az írásnak köszönhetően bukkantam olyan szakirodalmakra, amelyek segítségével a dolgozatomban felvetett problémákkal és a kutatásommal kapcsolatos kulcsfogalmakat tudom tisztázni, alaposan körüljárni, csoportosítani.

A régi szavak, archaizmusok, tájszók fogalmával, rendszerezésével foglalkozik többek között a *Régi szavak szótára*, melynek főszerkesztője Kiss Gábor, de témámhoz tartozó fogalmakat tisztáznak a Bárczi Géza és Országh László vezetésével szerkesztett *A magyar nyelv értelmező szótára* kötetei is.

Kimondottan az archaizmusokkal foglalkozott Nádasdy Ádám *Az archaizmus* c. cikkében. Pásztor Emil a *Toldi-szótárban*, Beke József pedig az *Arany-szótárban* már konkrétan az általam vizsgált egyik műben fellelhető régies szavakra ad magyarázatot. A tájszók fogalmának, típusainak körüljárásával korábban Kiss Jenő *Magyar dialektológia* könyvének a *Nyelvjárási szókészlet és vizsgálata* c. fejezete foglalkozott, konkrét példákkal és magyarázatokkal pedig Akadémiai Kiadónál megjelent *Petőfi-szótár* szolgál.

A szólásokról, szólásszerű kifejezésekről, és azok értelmezéséhez Beke József *Szólásszerű kifejezések a János vitéz nyelvében* c. tanulmánya, és *Szólások és szólásszerű kifejezések Arany János költői nyelvében* c. könyve, valamint O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* c. kötete kínál szakirodalmat.

Dolgozatom bevezetőjében kitérek arra is, hogy mi az oka egyes szavak visszaszorulásának a használatban, ezzel szintén Minya Károly foglalkozott behatóan korábban a *Nyelvi örökségeink és kincseink: az archaizmusok* c. tanulmányában.

Szerb Antal *Magyar irodalomtörténet*, Szikszainé Nagy Irma *Magyar stilisztika* c. könyveinek, valamint Martinkó András *A nyelvi archaizálás kérdései*, Beke József *Archaikus elemek Arany János költői nyelvében* és Lőrincz Julianna *Arany János népies és archaikus nyelvi elemeinek fordítása* c. tanulmányának köszönhetően pedig az archaikus és népnyelvi elemek jelenlétének okát sikerült részletesen körüljárni a két mű keletkezésének körülményei tükrében.

Ahogy a teljesség igénye nélkül megemlített szakirodalmakból kitűnik, dolgozatomban a vizsgált két elbeszélő költemény közül Arany műve az, amelyre a bevezetésben valamivel nagyobb hangsúlyt fektetek, hiszen a *Toldi* bővelkedik az archaizmusokban, míg hozzá viszonyítva a *János vitézben* ezekből kevesebb van. Petőfi alkotása főként tájszókban gazdag, így utóbbi csoportra kínál számos példát.

2. A kötelező olvasmányok nehéz érthetőségének okai és lehetséges megoldásai

Az irodalomtanítás, olvasóvá nevelés problémáiról, kérdéseiről nagyon gyakran olvashatunk szakmai és egyéb kiadványokban. Találkozhatunk különféle véleményekkel és megoldási javaslatokkal, illetve több kutatás is készült már a témával kapcsolatban.

„A probléma egyik fő oka a kötelező olvasmányok nehéz érthetősége. Ez első sorban prózai művekre vonatkozik, azonban a Toldi archaizmusainak a felvezetéséhez mindenképpen tanulságul szolgálhat ennek rövid áttekintése” (Minya, 2017: 54).

Természetesen Petőfi *János vitéz*ének nyelvezete, számos népis kifejezése is nehézséget jelent az 5. osztályos tanulók számára a műértelmezés során, így emiatt is indokoltnak tartom áttekinteni a fejezetcímbe jelölteket.

„Gyakran felvetődik a kérdés: Miért kell ugyanannak a 15 regénynek kötelezőnek lenni 100 évig? A gyerekek azért nem olvasnak, mert nem szoktak olyan regényeket a kezükbe adni, ami lekötné őket, ami valódi olvasmányélmény lehetne. [...] Az *Egri csillagok* csakúgy, mint a legtöbb kötelező olvasmány, nem gyerekeknek íródott. Ez azért nem jó érv, mert az általános iskolai irodalomóra nem gyermekirodalom-óra, a lírai alkotások sem a gyermekirodalom részei” (Minya, 2017: 54). Ami Gárdonyi regényével kapcsolatban áll, az elmondható a dolgozatban tárgyalt két elbeszélő költeményről is, hiszen Arany és Petőfi sem gyermekolvasmánynak szánta a *Toldit* és a *János vitézt*.

A számos ok közül, hogy a gyermekek nem válnak tömegesen olvasókká, az egyik az, hogy egyre távolabb kerül(t) egymástól a közlő és a befogadó jelrendszere, kódrendszere (Füzfa, 2002).

Véleményem szerint, ennek egyik oka, hogy a nyelv folyamatos változása miatt az idő előrehaladtával egyre csak mélyül a szakadék az aktuális olvasó és a szerző nyelvezete között. S hogy ez a jelenség korántsem csak korunkban észlelhető, annak példája a kezem ügyébe került, 1940-ben kiadott Toldi-könyv, amelyben az előhanghoz tartozó lábjegyzetet is beleszámítva összesen 638 szómagyarázatot számoltam meg, amely a korabeli 4. osztályosok műértelmezését segítette. Az említett könyv végén található számos illusztráció, melyek olyan népi életmódhoz kötődő eszközt ábrázolnak, amelyek említésre kerültek a műben, s már talán akkor sem voltak általánosan ismertek. Korábbi tanulmányaimból tudom, hogy már Benedek Elek, a nagy mesemondó is készített prózai átírást Arany János *Toldija* nyomán 1910-ben. Igény tehát már akkor is volt egy könnyedebb nyelvezetű változatra.

Ezek után kijelenthető, hogy ha már a 20. század első felében kihívást jelentett e kifejezések értelmezése a diákok számára, akkor 84 évvel később minden bizonnyal ez a nehézség még fokozottabban megjelenik a műértelmezések során, tekintve, hogy még a falusi iskolák tanulóinak többsége is csak hon- és népismeret vagy épp irodalom órákon találkozik a népi életmódhoz és gazdálkodáshoz kötődő kifejezésekkel.

Irodalomtanárok, tankönyvszerzők, irodalomtörténészek és írók számos javaslattal, lehetőséggel állnak elő a régies, népies nyelvezet okozta probléma megoldására, feloldására.

Csobánka Zsuzsa író, irodalomtanár a klasszikusok kortárs módon való közvetítésében hisz, szerinte jó módszer lehet egy-egy jellegzetes részlet kiemelése a klasszikusból, és annak megvitatása, összehasonlítás egy kortárs művel. Azt is javasolja, hogy egy diáktól idegen, nehéznek és vontatottnak tűnő mű nyelvéről kezdjünk el beszélni a tanulókkal. Beszéljünk velük arról, hogy miért nem köti le őket, milyen értékei lehetnek mégis az adott kor tükrében, annak kérdéseire válaszolva, és hogyan lehetne átalakítani, hogy a mai kornak is szóljon. Ennek köszönhetően könnyebb bevonni őket a közös gondolkodásba, nem mellékesen kiválóan fejleszthetjük kritikai gondolkodásukat (Irodalmi Jelen, egy beszélgetés összefoglalója; 2014).

Bárdos József irodalomtörténész, a gyerek- és ifjúsági irodalom kutatója azt tanácsolja, ha nehéz a szöveg, akkor bátran váltsunk műfajt. Ha reformkorról, polgárosodásról, szabadságharcról, Jókai regényeiről, vagy épp az *Egri csillagokról* van szó, akkor nézzük meg Várkonyi Zoltán zseniális filmjeit (*Egy magyar nábob*, *Kárpáthy Zoltán*, *A kőszívű ember fiai*, *a Fekete gyémántok*, *Egri csillagok*). A tanulók ezeken keresztül megtapasztalhatják, hogy milyen nagyszerű klasszikusaink vannak és megérthetik, miért adjuk tovább hosszú ideje nemzedékről nemzedékre ezeket a történeteket (Irodalmi Jelen, egy beszélgetés összefoglalója; 2014). Ennek a módszernek annyiban is lehet pozitív hozadéka, hogy ha a tanulóknak megtetszik a film, talán később (akár évek múlva) majd már vállalkoznak a könyv elolvasására is. Ez saját tapasztalat is, hiszen 7. osztályos tanulóként akkori tanárunk a filmen keresztül ismertette meg velünk Jókai Mórtól *A kőszívű ember fiait*, ami elnyerte tetszésemet, s bár a könyvet akkor el nem olvastam, de később középiskolás koromban a filmélmény miatt kezembe vettem, és hatalmas élményt nyújtott számomra.

Pethőné Nagy Csilla tankönyvszerző, irodalomtanár a „jól választott részletet, de az eredetiből” pártján áll. Ezt megtehetjük úgy, hogy a terjedelmesebb művekből részleteket olvastatunk és összekötő szövegek segítségével érthetővé tesszük a cselekményt.

Véleménye szerint az irodalmi mű egy önálló szöveg, ilyen értelemben a rövidített, könnyített verzió egészen más, pusztán a történetre koncentrálni, a nyelvezete pedig teljesen látókörön kívülre kerül (Minya, 2017: 55).

Arató László a Magyar Tanárképző Központ elnöke szerint az irodalom befogadása nyelvi érthetőség kérdése is, és időigényes folyamat. Szerinte célszerűbb volna több kortárs alkotást tanítani és kevesebb régi irodalmat, vagy megtalálni a régi művek modern párját, hiszen ezeken keresztül a klasszikusok könnyebben megközelíthetőek. Úgy véli, azokban az osztályokban, ahol nem mennek a nagyformák, ott kisformák is fel tudjuk mutatni ugyanazokat az értékeket. Példának hozza fel Tóth Krisztina *A tolltartó* c. novelláját, amely segíthet Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* c. művének megközelítésében (idézi: Tuba, 2018).

A mai magyar irodalomtanítást a kronologikus tananyag-elrendezés uralja, ahogy Arató László nevezi, a „Homérosztól Nagy Lászlóig- elv”, ami meggyőződése szerint tévút. A kronologikus tanítás előtérbe helyezése a tanítási folyamat végére szorítja azokat a műveket, melyek nyelvezete, témái nagyobb eséllyel hatnak motiválón a tanulók számára, másfelől az értelmező elidőzés helyett a folyamatos rohanást sugallja (Arató, 2002). „Márpedig a rohanás, az idővel való harc az irodalomtanítás egyik alapbetegsége” (i. h.).

Fűzfa Balázs irodalomtörténész, tankönyvszerző így vélekedik: „Feltétlenül szükség van a klasszikusok újramesélésére. A Don Quijoténak például Spanyolországban több korosztályos változata létezik. A magyar gyerekek számára pedig nem kisebb költő és műfordító írta át rövidítve Cervantes halhatatlan regényét, mint Radnóti Miklós. A nagy klasszikusok (Jókai, Móricz, Mikszáth) nyelve ma már nagyon nehézkesen fogadható be egy 10–18 éves fiatal számára. Modern nyelvi formába öntve viszont a halhatatlan történetek átemelhetők a jövőbe [...]. A tét nem kicsi: vagy végképp kivesznek klasszikusaink a jövő nemzedékek tudatából, vagy örülünk újramesélésüknek – mert így legalább esélyünk marad arra, hogy száz év múlva is tudják majd széles e hazában az emberek, ki is volt Bornemissza Gergely vagy Timár Mihály. Azaz kulturális szótárunk éppenséggel gazdagodik az átírás által” (Fűzfa, 2014).

A *Klasszikusok újramesélve* vagy a *Klassz!* könyvsorozatok kötetiben a magyar és külföldi irodalom legjelentősebb alkotásait olvashatjuk egy tizenéves tanuló számára is érthető nyelvezettel, mindezt úgy, hogy az átírók a történetet nem írták újra, nem is zanzásították (Minya, 2017: 54). Nógrádi Gergely *Klassz!* sorozatának különlegessége,

hogyan az eredeti regényekből kiemelt szövegrészeket is tartalmaznak, segítve ezzel azok iskolai feldolgozását (Nógrádi, 2018: 8).

Minya Károly (2017) tanulmányában az *Egri csillagok* eredeti és Nógrádi által átírt változatát hasonlítja össze. Az eredeti:

„A patakban két gyermek fürdött, egy fiú meg egy leány. Nem illik tán, hogy együtt fürödnek, de ők ezt nem tudják: a fiú hétesztendő, a leányka két évvel is fiatalabb.”(Gárdonyi, 1899: 5, idézi Minya, 2017: 54)

Az átírt változat:

„A patakban két gyermek fürdött: egy fiú meg egy lány. Meztelenül lubickoltak, az erdő mélyén senki sem láthatta őket.” (Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*; átírta: Nógrádi, 2014; idézi Minya 2017: 54)

De talán még érdekesebb szakdolgozatom szempontjából, ha a Toldi eredetijét hasonlítom össze az átírt változattal, mely szintén Nógráditól származik.

Az eredeti:

*"Én paraszt? én?" - Amit még e szóhoz gondolt,
Toldi Györgyre szörnyű nagy káromkodás volt.
Azzal a nehéz fát könnyedén forgatja,
Mint csekély botocskát, végénél ragadja;"*

Az átírt, prózai változat:

„Hm, paraszt én?- füstölög magában Toldi Lőrinc ifjabbik gyermeke. Hirtelen megragadja a szekérrudat a végénél, és kitarítja, fél kézzel, hosszan, mozdulatlan, Buda irányába.” (Arany János: *Toldi*; átírta: Nógrádi Gergely, 2018: 16)

A két mű eredetijét az átírt változatokkal összehasonlítva úgy vélem, a „modern” változatok tanítása a nyelvezetből adódó problémára nem szolgál valódi megoldással, inkább kikerüli azt. Hiszen ez a lehetőség még nem nyújt alternatívát arra, hogy miként értelmezzük a régies nyelvezetű műveket saját mivoltukban, illetve számomra az eredeti mű varázsában a nyelvi megformálás, képek, alakzatok, leírások, szófordulatok legalább annyira fontosak, mint a cselekmény. A *Toldi* eredetijének és átírt változatának összehasonlításánál pedig még szembetűnőbb a különbség, hiszen az eredeti verses forma helyett egy prózai változatot olvashatunk.

Füzfa Balázs (2014) azon állításával viszont kétségkívül egyetértek, hogy a megoldás megtalálásáig az átírt művek olvastatása egyfajta mentőövet jelent számunkra, hogy megakadályozhassuk a klasszikusok kiveszését, ahogy ő fogalmazott: „a jövő nemzedékeinek tudatából”.

Arató László gondolatmenetét követve (idézi: Tuba, 2018) véleményem szerint a megoldás abban rejlik, ha több időt tudunk szánni egy alkotás értelmezésére. Erre nyilvánvalóan akkor lenne lehetőség, ha a „kevesebb néha több” elve alapján csökkenne az értelmezendő művek száma. Persze ez rögtön újabb kérdést, dilemmát vet fel: mégis mely műveket hagyjuk ki, hogy a többivel hosszabban elidőzhessünk? A kulcs talán az lehet, ha az életművekre kevesebb időt szánunk, persze ezt a jelenlegi érettségi követelmények nem teszik lehetővé.

Véleményem szerint nagyobb teret kellene engedni a kortárs műveknek az irodalomtanításban, így téve megközelíthetővé a klasszikusokat, hiszen a korunk alkotásainak nyelvezete közelebb áll a diákokhoz, illetve témáik aktuálisabbak, a művekben felvetett problémák körülményei, megközelítése kézzelfoghatóbbak számukra. De semmiképp sem klasszikusaink helyett olvasatnám a korunk legjobbjait.

Személy szerint úgy vélem, a kronologikus irodalomtanítás helyett téma, problémaközpontú műtanításra lenne szükség. Egy-egy erkölcsi dilemmát, élethelyzetet, problémát kellene megragadni egy kortárs művel, majd annak értelmezése után a hasonló azonos témájú klasszikusnak már motiváltan, felkészülten vághatnánk neki a tanulókkal.

3. Az archaizmusok és a nyelvjárási elemek

Ha a *Toldi* és a *János vitéz* értelmezési nehézségeit vesszük számba, akkor négy fő okot adhatunk meg. Egyfelől mindkét mű megértését nehezítik a költői képek, a nyelvjárási elemek és a mai tanulók által olyannyira nem kedvelt leírások. A *Toldi* esetében azonban a legfőbb ok a műben előforduló számos archaikussá vált kifejezés (Minya, 2017: 55). Természetesen ez szinte minden a 20. század előtt írott szépirodalmi alkotásra érvényes lehet.

A leírások főként a tanulók attitűdjét befolyásolhatják negatívan, többségük unalmasnak találja őket, inkább a cselekmény folyamatos előrehaladását, a történeteket, fordulatokat várják. S bár a műértelmezés nehézségeihez a leírások és a költői képek is jelentősen hozzájárulnak, ebben a fejezetben a felsorolt okok közül részletesebben az archaikussá vált kifejezések és a nyelvjárási elemek fogalmi hátterét fogom körüljárni a legfontosabb szakirodalmak segítségével.

A *Régi szavak szótára* a címszavakat régiségük szerint három osztályba sorolja:

a) kihalt szavak, amelyek teljes egészében ismeretlenek napjaink beszélői számára pl. *aszó* 'kiszáradt völgy';

b) elfeledett szavak, amelyek ma már önállóan nem használatosak, de alakjuk, formájuk miatt következtethetünk korábbi jelentésükre pl. *csuszkondó* 'korcsolya';

c) kiveszőben lévő szavak, amelyek az elmúlt évszázad paraszti gazdálkodásának a szavai, az idősebb nemzedék számára még ismertek, a fiatalabbak esetében azonban a passzív szókincsnek is a peremére szorultak pl. *szakajtó, iga* (Kiss, 2012: 7).

Az *archaizmus* görög eredetű szó, jelentése régiség, ősi dolog. (Nádasdy, 2004: 38)

A *magyar nyelv értelmező szótára* szerint az *archaizmus* a nyelvtudományban elavult vagy elavulóban levő szó, kifejezés, nyelvtani alak vagy szerkezet, az irodalomtudományban pedig korfestés, hangulatkeltés céljából tudatosan használt régies szó, kifejezés, nyelvtani alak, szerkezet (Bárczi és Országh, 1959: 252).

Nádasdy (2004: 38) szerint az archaizmus nem abszolút, hanem relatív fogalom. Úgy véli, az archaikus dolog nem attól archaikus, hogy régi, hanem attól, hogy régibb a normálisnál, a semlegesnél, az adott korban várhatónál vagy megszokottnál.

Minden élő nyelvben kétirányú folyamat zajlik a szókincs terén: egy időben történik a bővülés és a kikopás (Minya, 2014: 476). Előbbi eredményei a neologizmusok, utóbbié az archaizmusok.

„Az archaizmusok keletkezésének az alapvető oka az, hogy az élet változásával bizonyos tevékenységek megszűnnek, egyes tárgyak használata háttérbe szorul vagy teljesen megszűnik” (Minya, 2014: 477). Legalapvetőbb példája ennek a hagyományos értelemben vett paraszti életmód visszaszorulása, ami a tevékenységhez kapcsolódó háztáji eszközök, cselekvésformák elnevezéseinek visszaszorulását is eredményezi.

Az archaizmusokat három csoportba sorolhatjuk, mindegyik típust a *Toldi*ből gyűjtött példákkal szemléltetem (Minya, 2017: 56):

1. Fogalmi archaizmusok: ezek olyan szavak, melyeket a köznyelvben már nem használunk, pl.:

„*Nem rí oly erősen, egy kicsit juházott*” (*juházik* = csillapodik, engesztelődik); (*juházik* in: AranySz. II. 305)

„*És mint toportyán, ha juhász kergette,*” (*toportyán* = réti farkas); (*toportyán* in: AranySz. III. 820)

2. Jelentésbeli archaizmusok: ezeket a szavakat a köznyelvben ma is használjuk, de egyes jelentéseit már nem, pl.:

„*Legyen úgy*” *felelte, marhádat elvészem...*” (*marha* = értékes vagyontárgy, kincs); (*marha* in: AranySz. II. 737)

„*Megolvasni a pénzt egy sírdombra leültek*” (*megolvas* = megszámol); (*megolvas* in: AranySz. II. 818)

3. Formai archaizmusok: szóalakjukat más formában használjuk a köznyelvben, pl.:

„*Hasztalan leskődött ott az édes álom*” (*leskődik* = leskelődik); (*leskődött* in: AranySz. II. 675)

„*S nyakán csimpalyogva ajkán csókja égett.*” (*csimpalyog* = valahová görcsösen kapaszkodva, csimpaszkodva); (*csimpalyogva* in: AranySz. I. 312)

A példaként említett archaizmusok meghatározásához Beke József háromkötetes *Arany-szótárát* használtam.

Ami a nyelvjárási elemeket illeti, mindkét műben szép számmal fordulnak elő tájszavak. *A magyar nyelv értelmező* szótára így határozza meg a tájszó fogalmát: „Olyan szó, amely csak egy vagy néhány nyelvjárásban használatos. Illetve köznyelvben is élő szónak olyan változata, amely sajátos alakban v. sajátos jelentésben csak egy v. néhány nyelvjárásban használatos” (Bárczi és Ország, 1962: 440). A szótár tehát valódi és alaki tájszókat különböztet meg.

Ahogy a nyelvjárásokat, úgy a tájszókat is csak a köznyelv tükrében határozhatjuk meg. Ez alapján a tájszó olyan szó, amely nincs meg az írott és a beszélt köznyelvben, csak egy vagy több nyelvjárásban, s mint ilyen értelemszerűen területi kötöttségű. A köznyelvi és nyelvjárási szókészlet közötti átmenetben helyezkednek el a népnyelvi és a regionális köznyelvi szavak. Ezek nem tagjai a köznyelvnek, ugyanakkor a nyelvterület nagyobb, nem is ritkán jelentős részén, s a legkülönbözőbb társadalmi rétegek tagjainak a körében, illetőleg nyilvános beszédhelyzetekben is használatosak (Hegedűs, 2003: 376).

Szakdolgozatom szempontjából fontosnak tartom az archaizmusok és a tájszók mellett a népnyelvi szavak besorolását is tisztázni. Segítségül szintén a Kiss Jenő által szerkesztett *Magyar dialektológia* c. tankönyvhöz fordulok, amelyben a népnyelv definíciója a következő: „a különböző nyelvjárásokban beszélt nem köznyelvi, de közös regionális nyelvi sajátosságok, kifejezőeszközök összessége” (Hegedűs, 2003:376).

Ez alapján, ahogy tankönyv a népnyelvi szavakat a tájszók közé sorolandónak tekinti, a továbbiakban így teszek én is.

A tájszavak osztályozásában (akárcsak az archaizmusokéban) három szempontot vehetünk figyelembe: alak, jelentés (funkció), illetve a kommunikáció, azaz a köznyelvi alapú érthetőség (Hegedűs, 2003: 377).

Ezek alapján a három jellemző valamelyikében biztosan különböznek a köznyelvtől, így három csoportba sorolhatjuk őket (Hegedűs, 2003: 378). A példákat most a *János vitézből* merítettem:

1. Valódi tájszó: olyan szó, amely a köznyelvben ismeretlen, vagy a köznyelvi beszélő számára a spontán kommunikációban elhangozva felismerhetetlen.

pl.: „*Markos gyerek volt ő, husz legényen kitett*”(markos = tagbaszakadt, izmos); (markos in: PetőfiSz. II. 1011)

2. Jelentésbeli tájszó: a vele szóalakban megegyező köznyelvi szótól egy vagy több jelentésében különbözik, ezért a köznyelvet beszélő számára az adott szövegkörnyezetben érthetetlen vagy félreérthető.

pl.: „*Összeomlott, ki is fújta ott páráját*” (pára = állati életerő, életerő); (markos in: PetőfiSz. III. 305-306)

3. Alaki tájszó: a vele jelentésszinten megegyező köznyelvi szótól alakjában, tehát legalább egy beszédhangjában különbözik, pl.:

„*Majd meghalljuk azt is, várjunk csak kicsinnyég.*” (kicsinnyég = egy kis ideig, egy kicsit); (kicsinnyég in: PetőfiSz. II. 631)

Az idézett tájszavak pontos értelmezésében a J. Soltész Katalin — Szabó Dénes — Wacha Imre szerkesztette *Petőfi-szótár* volt segítségemre.

A tájnyelvi és archaikus kifejezéseken kívül említést érdemelnek a *Toldi* nyelvezetét színesítő, ám diákok számára megértést tovább bonyolító szólások, szóláshasonlatok, szólásszerű mondatok, melyekkel a tanulók többsége elsősorban irodalomórák keretein belül találkozhat (Minya, 2017: 56).

Így van ez a *János vitéz* esetében is. Vörösmarty Mihály szerint Petőfi nyelvét „tösgyökeres magyar beszéd” jellemzi, éppen ez okozza, hogy a régies kifejezések mellett bőven találhatunk benne olyan szólásokat, amelyek megakasztják az olvasót, ha esetleg korábban nem találkoztak még vele (Beke, 2023: 57).

Pár példa Petőfi művéből:

„Hisz kend sem volt jobb a deákné vásznánál.”

„De ő keményen ült rajta, mint a cövek”

„Jancsi ereiben nem folyt víz vér helyett”

Néhány példa Arany művéből:

„A foga fejéret mindjárt kimutatta”

„Kebelén kenyere, hátán volt a háza.”

„Más pennával írnak”

A két műben számos olyan szólást is találhatunk, amelyeket a köznyelvi beszélők nagy többsége nem is ismer, ugyanakkor tájnyelvi alakulatnak sem nevezhetjük őket, mivel egymástól lényegesen eltérő, távol eső nyelvjárásokban élnek. Ezek gyakran népi származású íróinknak köszönhetően előbb kerülnek az irodalmi nyelvbe, mint a beszélt köznyelvbe. Gondoljunk csak a következő sorra: „De felült Lackó a béresek nyakára”. Ezt a szólást a *Toldi*-ból az is jól ismeri, aki élő beszédben még sohasem hallotta (O. Nagy, 1966: 11).

Tehát ezeknek a szólásoknak, szólásszerű mondatoknak is jelentős része a népnyelvből származik, vagy mára már csak a népnyelv őrzi őket. Így fontosnak tartottam, hogy néhány közülük a későbbiekben bemutatásra kerülő, kutatásom alapját képező feladatlapra is felkerüljön.

4. Archaikus és nyelvjárási elemek alkalmazása a *János vitéz*ben és a *Toldiban*

„A *János vitéz* (1844) Petőfi népies költészetének egyik legkiemelkedőbb, legelvezetesebb alkotása, a magyar irodalom egyik magaslati pontja” (Szerb, 1934: 386).

A költő népiességének előzménye az a nyugati liberalizmusból származó irodalomfelfogás, amelynek meggyőződése, hogy a költő feladata az alsó néposztály szellemi szükségleteit kielégíteni, ugyanakkor a felsőbb osztályokban részvétet kelteni a szegénység iránt (i.h. 385). A műben a népi tárgy, népi forma és népi tartalom teljes szintézist alkot (i.h. 387). Ennek a szintézisnek, népies összhangnak részét képezik a különböző népnyelvi elemek.

Nem volt ez másként Arany költészetében sem, aki a népiességet nem célnak tekintette, hanem eszköznek a nép nevelésében (Szerb, 1943: 386).

„Arany János költészetében – ahogy Petőfiéban is – a tájszavak és népnyelvi elemek tudatosan vállalt stílusújítási céllal szerepelnek. Petőfi a népköltészetet, a nép nyelvét tekinti igazi művészi forrásnak. Arany hasonlóképpen vélekedik erről, de a műveiben több tájszót használ, mint Petőfi” (Lőrincz, 2018: 145). A két műben a valódi tájszók száma kevesebb, főként jelentésbeli és alaki fajtáival találkozhatunk olvasásuk során (i.h. 145). Ennyit tehát a tájszók használatának okairól.

Riedl Frigyes, irodalomtörténész 1887-es, *Arany és Petőfi különbsége* c. írásában így fogalmaz: „Arany kétségtelenül nagyobb stilisztika és jellemző: nyelve jóval gazdagabb; [...]; szerkezete művészibb [...] hangjában több a változatosság, Petőfi ellenben tüzével, lírai lendülete- és közvetlenségével, végre természetérzékével vívja ki a sikert, elismerést” (1993: 90).

De azt leszámítva, hogy Arany nyelvezete gazdagabb, vajon minek köszönhető még, hogy a *Toldi* (1846) számos archaizmust vonultat fel, míg például a *János vitéz*ben többnyire csak népies, tájnyelvi kifejezésekkel találkozunk?

Martinkó András szavai adtak választ kérdésekre, aki így ír Gergely Sándor *Dózsa György* c. regénytrilógiájáról: „Az archaizálás itt az akkori mindennapi nyelvnek, mint az érintkezés akkori eszközének, a benne megvalósuló akkori gondolkodásnak eszményi megközelítése kíván lenni [...]. Az archaizálásnak [...] eszköze a népi - régi azonosítás. Ennek van is alapja: egyrészt a népnyelv, illetőleg tájnyelv sok archaikus nyelvi - s ezen át gondolkodásbeli - formát őrzött meg, másrészt a tájnyelvi formák szokatlansága,

köznyelvitől, maitól való elütése önmagában is egy más gondolkozásformát sugall, mely kétségkívül visszafelé, a múlt felé mutat” (1954: 369, 371).

Sziksainé Nagy Irma szerint Arany az atmoszférateremtés érdekében régebbi korokból való tudatos nyelvi kölesönnéssel, művészi régiesítéssel (archaizálás) törekedett a 14. század esztétikai célzatú tudatos felidőzésére (2007: 642).

Beke József nyelvész, irodalomtörténész is úgy véli, Arany nem csak kedvelte a nyelvjárásokban megőrződött régies elemeket, hanem tudatosan használta fel őket, költői célja, a korfestés érdekében. Tehát költői nyelve nemcsak a keletkezés óta eltelt 180 év nyelvi változásai miatt tűnik gyakran régiesnek, hanem azért is, mert történeti tárgyú műveiben a költő szándékosan archaizál (2017: 44).

Tehát kimondható, hogy a *Toldiban* olvasható archaizmusok nagyobb számú előfordulásának oka, hogy a mű témája történelmi ihletésű, Arany pedig az adott korra (14. század) jellemző, bizonyosan a mű keletkezésének idején is régiesnek ható, archaikus és népies kifejezésekkel szerette volna hitelesen idézni az elbeszélő költeményének cselekményének idejét.

5. Kutatásom célja

A *János vitéz* és a *Toldi* nyelvezetével kapcsolatos fogalmak körüljárását követően fontosnak tartottam szakdolgozati vizsgálódásaim szempontjából képet kapni arról, hogy az 5. és 6. osztályos tanulók a két mű archaikus kifejezéseivel, népnyelvi elemeivel, szólásaival és szólásszerű hasonlataival kapcsolatban milyen ismeretekkel rendelkeznek, azok jelentésével mennyire vannak tisztában.

Egészen konkrétan arra voltam kíváncsi, hogy a tájnyelvi kifejezések és a visszaszoruló, régies szavak közül...

1. ...mit ismernek a gyerekek.
2. ...melyek a tipikus válaszok 1-1 ilyen szó meghatározásakor.
3. ...mi az, ami magyarázatra szorul számukra.
4. ...melyek azok, amelyek teljesen ismeretlenül hangzanak nekik.
5. ...melyek azok, amelyeknek ha pontos jelentését nem is ismerik, de legalább a hozzájuk tartozó fogalomkört be tudják határolni.
6. ...melyek azok, amelyekhez nem megfelelő jelentést társítanak, akár a hibás tudás, esetleg eltérő vagy nem megfelelő köznyelvi használat miatt.

Ezért döntöttem úgy, hogy készítek egy kérdőíves kutatást az 5–6. osztályos tanulók körében feladatlap formájában.

A kutatás hangsúlya azon van, hogy a kitöltött feladatok vizsgálatával a fent említett kérdéseimre választ kapjak, és a kapott eredmények arányait, a legjellemzőbb, leginkább egyedi és érdekes válaszokat figyelembe véve megtapasztaljam, milyen kifejezések, szólások, illetve az archaizmusok és tájszavak mely típusai szorulnak leginkább magyarázatra a két alkotás tanítása során. Erre a megoldások hiánya és a kérdésekre adott téves, kifogásolható válaszok aránya mutathat rá. A leggyakoribb, legpontosabban megfogalmazott válaszoktól pedig azt várom, hogy segítenek betekinteni a diákok gondolkodásába, így olyan magyarázati lehetőségeket adnak számomra, pedagógusjelöltnek, amelyek ezen ismeretlen szavak tanításakor a gyermekek szempontjából érthetőbbek, kézzelfoghatóbbak.

S bár lehet, hogy a helyi nyelvjárások, nyelvjárástípusok és a regionális köznyelvek szóhasználati eltéréseiből adódóan az ország más-más pontjain tanuló gyermekek számára nem minden esetben ugyanazok a kifejezések okoznak nehézséget, reményeim szerint kutatásomból általános érvényű tapasztalatokat, következtetéseket tudok levonni. Ugyanis úgy gondolom, hogy a *János vitéz* és a *Toldi* archaizmusainak nagy többsége a

10-12 éves korosztály számára (főként a már említett népi életmódbeli változások és a gazdasági szerkezetváltás miatt) a nyelvjárási viszonyoktól függetlenül ismeretlen a gyermekek számára.

Úgy vélem, a kutatás segít a szakdolgozat első fejezetében megfogalmazott céljaim elérésében, miszerint szeretnék megoldásokat, javaslatokat találni és nyújtani ahhoz, miként lehet tájnyelvi, archaikus kifejezéseket, szólásokat megmagyarázni, valamint milyen alternatívákat jelent ez, hogy a nyelvi változásokra felhívjuk a figyelmet és bővíthessük a tanulók szókincsét.

Továbbá célom az is, hogy vizsgálódásomat a témában végzett más kutatásokkal összevetve és a kapcsolódó pedagógiai szakirodalmakat megismerve, mindkét elbeszélő költemény tanításához hasznos módszertani lehetőségeket fedezzek fel és konklúziót fogalmazhassak meg. Szeretnék majd a témával kapcsolatban olyan feladatokat is találni és ajánlani, amelyeken keresztül a tanulók játékos, élvezetes formában ismerkedhetnek meg e két elbeszélő költemény régies kifejezéseivel, megérthetik azok alkalmazásának miértjét, mindezt úgy, hogy közben folyamatosan gyarapodik szókincsük.

Ezenkívül lényeges számomra, hogy a kutatás eredményeinek és a szakdolgozat témájában való elmélyülésnek köszönhetően szerzett tapasztalataimat a későbbiekben, tanári hivatásom során, e két, vagy akár más művek tanításakor is kamatoztathatom.

6. A kutatás körülményei

Kutatásom helyszíne Ugod, egy kb. 1200 fős község, amely Veszprém vármegyében, a Pápai járásban található, ahogy a helyiek fogalmaznak, a Bakony lábánál. Mióta megszülettem, ebben a faluban élek, itt cseperedtem fel, általános iskolai tanulmányaimat is itt folytattam.

Felmérésemet is a helyi intézmény, az Ugodi Német Nemzetiségi Nyelvoktató Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola 5. és 6. osztályában végeztem, amely tanítási gyakorlataimnak is otthont ad. Az iskola német nemzetiségi arculatát annak köszönheti, hogy a helyiek 9-10%-a, a környező falvakból idejáró gyerekek közül pedig még nagyobb arányban a német kisebbséghez tartoznak, bár a sváb dialektust ma már csak az idősebbek használják.

Magyar műveltségi területen gyakorlati óráim során már volt alkalmam megismerkedni az említett osztályokkal, betekintést nyerhettem és kivehettem részem a *János vitéz*, valamint a *Toldi* tanítási folyamatából. Ehhez igazodva igyekeztem úgy alakítani a két feladatlap kitöltésének idejét, hogy az a tematikához illeszkedjen, a féléves tananyagba beépüljön.

Kezdetben úgy terveztem, hogy a feladatsorokat mindkét osztállyal akkor töltetem ki, amikor a két művet már teljes egészében megismerték és a hozzájuk tartozó tankönyvi témakör végére értek. Ez a *Toldi* esetében a 6. osztályban meg is valósult.

A *János vitéz* azonban még csak egy héttel a kitöltések tervezett időpontja előtt kezdték tanulni a gyerekek, és mivel nagyon magas óraszámokban tanítják, azt a megoldást választottam, hogy a mű tanításának folyamatában töltetem ki a feladatlapot. Ugyanis Petőfi költeményével várhatóan csak március második felében végeznek az 5. osztályos tanulók, a kutatás elvégzése viszont a szakdolgozat elkészítésének szempontjából korábbi időpontot igényelt.

Nem szerettem volna, ha a késői kitöltés után rendelkezésre álló rövidebb idő a szakdolgozat minőségének rovására megy, viszont fontosnak tartottam, hogy ne egy teljesen ismeretlen olvasmány szavaival találkozzanak, ezért megvártam, míg a legalább az első két fejezettel megismerkednek. Ezenkívül módszertani szempontból is érdekes lehet, hogy a *János vitéz*hez tartozó feladatlap kitöltésénél főként még ismeretlen szavakkal találkoznak a gyerekek.

A két feladatlapot 2023 decemberében készítettem, a kitöltések időpontja 2024. február 22. (*János vitéz*, 5. osztály) és február 23. (*Toldi*, 6. osztály) volt.

A sok hiányzás miatt a 21 fős 5. osztályból 17-en, a 17 fős 6. osztályból 13-an töltötték ki a feladatlapot, így összesen 30 minta állt rendelkezésemre a kutatáshoz.

7. A feladatlap bemutatása

Minya Károly *Archaizmusok a Toldiban* c. tanulmánya arra a kérdésre hívja fel a figyelmet, hogy vajon tud-e az általános iskolások számára élményt nyújtani a *Toldi* úgy, hogy bizonyos részeket a nyelvezet miatt értelmileg, logikailag nem, vagy legalábbis elsőre nem értenek meg (2017). Bár kutatásommal nem erre a kérdésre keresek választ, de ez a gondolat sarkallt olyan kérdőív összeállítására, amely a tanulók számára élvezetes, motiváló feladatokat is tartalmaz. Szeretném az archaizmusok, tájnyelvi kifejezések értelmezésének, tanulásának egy olyan formáját is alkalmazni, amellyel ösztönözhetem a tanulókat, s amellyel akár egyesek érdeklődését fel is kelthetem e régies kifejezések iránt.

A két kérdőív mindegyikét azonos szempontok szerint állítottam össze, a *János vitéz*hez és a *Toldi*hoz kapcsolódó munkalapon is 4-4 feladattípus található. Ezek sorrendiségét a fokozatosság elve mentén haladva igyekeztem meghatározni.

Az első egy játékosabb párosító feladat, ahol öt tájnyelvi kifejezést kellett összekötni a hozzájuk tartozó képekkel. Ezek főként használati tárgyak, eszközök, ruhadarabok nevei, de előfordul közöttük állatnév és foglalkozásnév is. Többségük olyan főnév, amellyel akár a hétköznapi életben vagy korábbi olvasmányokban is találkozhattak. E feladat összeállításánál fő szempont volt, hogy a gyerekek figyelmét megpróbáljam felkelteni, érdeklődést ébreszteni bennük a feladatok iránt.

A második feladat szintén öt régies, tájnyelvi kifejezésre épül, amelyek mindegyikéhez három (a, b, c) köznyelvi kifejezést rendeltem. E három válaszlehetőség közül kell a diákoknak kiválasztani azt, amelyik megegyezik a sor elején lévő népnyelvi szóalakokkal. Ezek többsége is főnév, itt azonban már szerepelnek melléknevek és ige is. Utóbbi kettő esetében igyekeztem olyan szavakat találni, amelyek hangzása hasonló érzelmi töltetet hordoz magában. A „*röstel*” igehez például három negatív érzelmi töltetű jelentést kapcsoltam: a. ellenségesen viselkedik; b. szégyell valamit; c. üldöz valakit.

A kutatás szempontjából legfontosabb rész a harmadik feladat, amely a kérdőív csaknem felét teszi ki. Itt a két műből választottam ki 11-11 idézetet, azokban félkövérrel kiemelttem azt a népnyelvi, archaikus kifejezést, amelynek jelentésére kíváncsi voltam. Ebben a feladatban a gyerekeknek már nincs lehetősége tippelni, saját szavaikkal kell megmagyarázni, hogy szerintük a kiemelt szó mit jelent. Így a gyermekek tudásáról, régies, tájnyelvi szavakkal kapcsolatos ismereteiről ez a feladat nyújtja a legtisztább képet. A változatosság kedvéért próbáltam a lehető legtöbb szófajú kifejezést

felhasználni, így a főnevek, melléknevek, igék mellett határozószó, határozói igenév is szerepel a kiemelt szavak között.

Az utolsó, negyedik feladatban pedig arra voltam kíváncsi, hogy mennyire ismerik a gyerekek a két műben olvasható szólások, szóláshasonlatok jelentését, így ezek közül négyet-négyet kerestem alkotásonként. A tanulóknak saját szavaikkal kell megmagyarázni azok értelmét.

A kérdéssor egészéről elmondható, hogy olyan kifejezésekre igyekeztem rákérdezni, amelyek nem túl egyértelműek, de nem is jelentenek megoldhatatlan feladatot a gyerekek számára. Főként Arany *Toldijában* számos olyan archaikus kifejezés is előfordul, amelyek értelmezése többszöri megbeszélés után is lehetetlen kihívás elé állítja a gyerekek többségét. Szerettem volna olyan szavakat találni, amelyek gondolkodásra készítetik a gyerekeket, hiszen az ilyen határeseteknél születő megoldások adhatják a legérdekesebb, legfontosabb válaszokat a kutatás céljában megfogalmazott kérdéseimre.

A feladatlapokon szerepel a tanulók neve, osztálya. Előbbit a kutatás során nem használom fel, nem közlök a diákokról adatot, mindössze azért kértem, hogy írják rá nevüket, mert magyartanárunkkal egyeztetve, a legsikeresebb kitöltőket jutalmazni fogjuk. A két kérdőívről 1-1 kitöltetlen mintát fogok csatolni szakdolgozatomhoz mellékletként.

8. A János vitézhez tartozó kutatás feldolgozása

A *János vitéz* nyelvezetéhez kapcsolódó kérdőív feldolgozása során, az 1., 2. és 3. feladathoz tartozó szócikkek elemzésekor a J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre szerk. *Petőfi-szótár* meghatározásait közlöm. A 4. feladat szólásainak értelmezéséhez pedig Beke József *Szólásszerű kifejezések a János vitéz nyelvében* c. tanulmányát veszem alapul.

Az 1. feladatban tehát a gyerekeknek öt tájnyelvi kifejezést kellett összekötni a hozzájuk tartozó képekkel:

strázsa '(kapu)őr': A szó jelentését a többség, 17 diákból 11 felismerte, és a hozzá tartozó, fegyveres őrköt ábrázoló képhez kötötte. Két tipikus hiba született: három tanuló a nyoszolyát, másik három a pitvart ábrázoló képpel párosította a szót. (*strázsa* in: PetőfiSz. III. 592)

pitvar 'a parasztháznak az udvarról, ill. a tornácról nyíló középső helyisége': Ezt a szót még az előzőnél is több tanuló ismerte fel, 14 megoldás lett helyes, mindössze két tanuló kötötte a nyoszolyát, egy pedig a strázsát megjelenítő képhez a szót. (*pitvar* in: PetőfiSz. III. 357)

suba '(a magyar népviseletben) gyapjas juhbőrből készült, hosszú, ujjatlan köpenyfélé': A gyerekek számára ez a szó jelentése nem okozott gondot. Egy tanuló kivételével (aki a dézsát szemléltető képpel társította a kifejezést) mindenki a megfelelő képhez kötötte. (*suba* in: PetőfiSz. III. 593)

nyoszolya 'fekvőhely, ágy': Ehhez a szóhoz 12 diák társította a megfelelő képet. Érdekes, hogy a rossz megoldások mindegyikénél ugyanaz volt a hiba: a strázsákat illusztráló képpel párosították a kifejezést. (*nyoszolya* in: PetőfiSz. III. 143)

dézsza 'dongákból álló, nagyobb, kétfülű edény': Az első feladat kifejezései közül ennek a szónak a jelentésére jöttek rá legtöbben. 16 jó megoldás született, csupán 1 tanuló kötötte a subát jelölő képhez a szót. (*dézsza* in: PetőfiSz. I. 528)

A második, feleletválasztós feladatban is öt kifejezés jelentésére kellett rájönniük a gyerekeknek:

posványos 'felázott talajú, sáros, iszapos, kátyús (út)': 17 tanulóból 11 ismerte fel az általam megadott válaszlehetőségek közül a helyeset (*iszapos*). A hibás választ adók fele-fele arányban jelölték meg az *árnyékos* és a *félelmetes* lehetőségeket. (*posványos* in: PetőfiSz. III. 375)

siheder 'serdülő, kamaszkorú fiú, legényke': A tanulók többsége ennek a szónak a jelentésére is rájött, 12-en tudták, hogy szó kamaszkorú fiút nevez meg. Négyen úgy gondolták, hogy a megadott kifejezés a ravasz ember szinonimája, ez jelent meg tipikus hibaként. (*siheder* in: PetőfiSz. III. 548.)

szűr (főnév) '(a magyar népviseletben) posztóból készült, ujjas, de vállra vetve viselt köpenyféle': A tanulók több mint kétharmada rájött, hogy a kifejezés egy ruhadarabot takar. A hibás válaszadók többsége úgy gondolta, hogy a *szűr* egy konyhai eszközt jelent. Ennek az oka valószínűleg a jelentés és hangalak közötti viszony azonos alakúsága lehet, ami a *szűr* igével kapcsolatos hibás asszociációt eredményezi, annak ellenére, hogy a feladatban feltüntettem, hogy a megadott kifejezés szófaja főnév. (*szűr* in: PetőfiSz. IV. 218)

rőf 'régi hossz mérték, kb. 78 cm': A feladatlapon szereplő régies szavak közül az első, amelynek a gyerekek nagy többsége nem tudta a jelentését. A három lehetőség között szinte egyenlő arányban oszlottak el a válaszok. A jó választ (hossz mérték) öt tanuló tudta. Másik öt tanuló gondolta, hogy a *rőf* súly mérték, a legtöbben, 7-en, pedig úgy vélték, hogy a kifejezés űr mértéket jelöl. (*rőf* in: PetőfiSz. III. 487)

barázda 'szántóföldbe ekével v. kapálással vágott hosszú mélyedés': Ez a kifejezés szintén problémát jelentett a tanulóknak, bár itt több jó megoldás született, mint az előző szó esetében. Nyolc tanuló tudta, hogy a barázda szántás mélyedését jelenti, egy híján ugyanennyien tévesen gondolták, hogy egyfajta lószerszámot takar. (*barázda* in: PetőfiSz. I. 276-277)

A kérdőív csaknem felét a 3. feladat tette ki, ahol tehát a *János vitézből* vett idézetekben 1-1 régies kifejezést emeltem ki, amelyek jelentését a tanulóknak saját szavaikkal kellett megmagyarázni. Kitöltés előtt felhívtam a figyelmüket arra, hogy az idézetet azért adtam meg, mert a szövegkörnyezet segíthet, sőt szükséges a kiemelt szavak értelmezéséhez, hiszen azoknak magukban több jelentése is lehetne. Azt is jeleztem, hogy ennek ellenére elegendő a félkövérrel jelölt szavak magyarázata, amelyeket azok jelentésben odaillő szinonimájával is magyarázhatnak, vagy akár saját szavaikkal is körülírhatnak. Külön kértem gyerekeket, hogy üresen semmit ne hagyjanak, mindenhová írjanak valamit, akkor is, ha nem biztosak abban, hogy a válasz helyes. A feldolgozásnál az idézeteket is közlöm, majd az előző feladathoz hasonlóan következnek a kiemelt szavak magyarázatai:

„Szokás szerint a nyájt **olvasni** akarta”

olvasni 'számolni, számlálni': A tanulók többsége, tízen jöttek rá a szó jelentésére, ebből 9-en a fent szereplő pontos jelentések egyikét adták meg. Elfogadtam a „mennyi nyáj van” választ is, hiszen jelzi, hogy a tanuló sikeresen értelmezte a kifejezést. A helytelen értelmezések közül a legtipikusabb a „terelni akarta”, aranyos gyermeki válasz a „simogatta”, az e válaszokat adó gyerekek a szó jelentését bár nem tudták, próbáltak a szövegkörnyezetből következtetni rá. Két tanuló írta, hogy „könyvet olvas”, ők vagy nem vették figyelembe a kontextust, vagy annak segítségével sem tudták értelmezni a kiemelt szót. Érdekes volt a „varni” értelmezés, úgy vélem, e válasz mögött a nyáj gyapjúként való értelmezése állhat. (*olvas* in: PetőfiSz. III. 181)

„**Markos** gyerek volt ő, husz legényen kitett”

markos 'tagbaszakadt, izmos, erős': Ennél a kifejezésnél 9 elfogadható választ kaptam, ebből 8-an az „erős” szót adták meg magyarázatnak egyvalaki a „kemény” választ adta. A helyes választ adók közül sokan társították az „erős” jelző mellé a „bátor” kifejezést is. Ketten gondolták úgy, hogy a kért szó jelentése „rossz”, két tanuló szerint „fiatal”, „kamasz”. Egyéb érdekes értelmezések voltak a „szerencsés” és a „furfangos” válaszok, melyek a műbeli Jancsi egyéb tulajdonságait mutatják. (*markos* in: PetőfiSz. II. 1011)

„Sötét felhő is jön; a világ elborúl / Egyszerre megdördül az **égiháború**”

égiháború 'zivatar, vihar': A szó jelentésére 13-an is rájöttek, a helyes válaszok a következő kifejezések között arányosan oszlottak meg: „zivatar”, „vihar”, „dörgés”, „villámlás”. Utóbbi kettő is elfogadható, hiszen a zivatarnak, viharnak állandó kísérője a dörgés, villámlás. Hiányos értelmezésnek véltem viszont az „eső”, „csapadék” válaszokat. Volt, aki egyszerűen a háborúval azonosította az értelmezni kívánt szót. Érdekes, hogy egy tanuló metaforikus értelemben magyarázta a szó jelentését: „düh, indulatosság”. Akadt olyan is, aki szintén átvitt értelmet társított a szóhoz: „valami nagyon rossz dolog fog történni”. (*égiháború* in: PetőfiSz. I. 595)

„Ott a **haramjának** csontvázait látta”

haramia 'útonálló, fegyveres rabló; fosztogató ellenség; gonosztevő': Mindössze 4 válaszadó határozta meg rablóként, 3 gonosztevőként, rossz emberként a szó jelentését. Ketten vélték úgy, hogy a szó jelentése állat, egy valaki az „ember” szinonimájaként határozta meg. A szövegkörnyezet alapján tévesen többen adták a „maradványok”, „darabok” válaszokat, illetve a csontvázal való asszociáció miatt a „temető”, „szellem”, „elhunyt ember” magyarázatokat. (*haramia* in: PetőfiSz. II. 164)

„Le is hányt magáról **dolmányt**, nyakravalót”

dolmány 'a magyar (katonai, ill. ünneplő) férfiviselet csípőig érő, testhezálló, zsinóros kabátja': Kilenc tanuló sikerült meghatározni (valószínűleg a kontextus segítségével), hogy a *dolmány* egyfajta „ruhadarab”. Ketten gondolkodtak úgy, hogy a *dolmány* azonos lehet az első feladatban szereplő ruhadarabbal, így ők a „suba” választ adták meg. Tipikus hibás válasz volt a „teher” kifejezéssel való azonosítás. Egy tanuló a „lehány” szót hétköznapi használata szerint értelmezte, így az idézetet az „éhezettette magát” szókapcsolattal magyarázta. (*dolmány* in: PetőfiSz. I. 546)

„Összeomlott, ki is fújta ott **párját**”

pára 'állati életerő': A szó magyarázata ebben a kontextusban, ráadásul úgy, hogy a mű ezen részét nem ismerik a gyerekek (amikor Jancsi a török basa fiát üldözi, ám annak lova nem bírja tovább, összerogyik és elpusztul) nehéz feladat volt. Viszont mindenképpen kíváncsi voltam a válaszokra, hiszen érdekesnek bizonyult a szó értelmezése, tekintve, hogy két különböző jelentésbeli tájszóként is előfordul a műben. A fent megjelölt kifejezésen kívül ugyanis a szó másik, átvitt értelemben vett jelentése: rosszálló vagy sajnálkozást kifejező jelzővel 'teremtés, ember, állat'. Két tanuló volt is, aki eszerint értelmezte a kifejezést: „szegény ember”, „állat”. Mindössze egy tanuló adta az „összeesett” választ, ami a szövegkörnyezetet figyelembe véve, az egyetlen pontos megoldás. Szintén két diák részéről érkezett a „kifújta orrát” magyarázat. A legtöbben, öten köznyelvi jelentésben értelmezték a szót: „levegő, meleg levegő”. Volt, aki szerint „a ház omlott össze”. Négyen társítottak az idézethez itt is átvitt értelmet: „megsiratta”, „kimondta érzelmeit”, „búslakodott”, „kimutatta szeretetét”. (*pára* in: PetőfiSz. III. 305-306)

Mert ha nem **bírhatom** kedves Iluskámat / Nem is fogok **bírni** senkit e világon”

bír 'valaki az övé, mint szerelmese vagy házastársa': Miután a magyarok legyőzték a törököket és Jancsi megmentette a francia királylányt, a király János vitéznek kereszteli hősünket és felajánlja neki azt is, hogy vegye el feleségül lányát. János a fenti szavakkal utasítja vissza a kecsegtető ajánlatot. Hét tanuló helyesen értelmezte ezt a számos jelentéssel rendelkező igét. Négyen egyszerűen a „szerethetem” szóval magyaráztak az ige jelentését, három diák szépen meg is fogalmazta a választ ehhez hasonlóan: „Én csak Iluskát szeretem, és ha őt nem szerethetem, akkor senkit sem fogok már, mert nekem nem kell más csak Iluska”. Hárman a köznyelvi, inkább szlengbe hajló értelmezésében olvasták a szót: „kedvelni”, „ha nem kedvelhetem őt”. Másik két tanuló annyira egyértelműen ezt a jelentést társította a szóhoz, hogy más kifejezéssel nem tudta megmagyarázni, inkább még egyszer leírta más szókapcsolatban: „nagyon bírja”. Valaki

már az általa vélt lehetséges következményét írta le annak, hogy mi történik, ha János mégis a francia királylányt választaná: „Nem fog szóba állni velem Iluska”. Ketten teljesen más jelentésben olvasták a szót: „nem bírt magával”, „egy terhet kell elbírní neki”. (*bír* in: PetőfiSz. I. 356-357)

„A seprők voltak ott egymás mellé rakva / [...] / **Főlnyalábolta** és messzire elhordá”
főlnyalábol ’két karral átfogva fölemel’: Ezt a kifejezést a tanulók többsége (tízen) pontosan tudta értelmezni: „felszedte”, „felvette”, „megfogta”. A legtipikusabb félreértelmezést a „felsöpört”, „felsöpörte”, „felmosott” válaszok jelzik. Érdekes magyarázat volt a „felkészítette”, a tanuló itt valószínűleg az „összekészítette” jelentésre gondolhatott, ez ugyanis a szöveggörnyezetbe is illik. Egy tanuló volt, aki rögtön a boszorkányokhoz kapcsolta seprüket: „a boszorkányok seprűjét elhordta”. (*főlnyalábol* in: PetőfiSz. I. 1113)

„A pataknál állt az óriásföld **csősz**”

csősz ’mezőőr, őr’: A feladatlap összeállításakor úgy gondoltam, ez a kifejezés lesz az, amit talán mindenki ismerni fog. Azonban a tanulók alig több mint fele tudta pontosan, mit jelent a kifejezés. Ők például a következő válaszokat adták: „örző”, „valamit őriz az ember”, „őr”, „szántóra vigyáz”, „vigyázó”, „határoknál az őr”. Volt, aki csak egy árnyalatnyit tévedett a szó jelentésével kapcsolatban: „gondozója”. Az egyik tanuló, ugyanaz, aki a *bír* kifejezésnél is, szintén következtetett: „rossz dolog történt”. Érdekes, hogy két tanuló is úgy gondolta, a csősz szó kisgyermekre vigyázó személyt takar: „az óriásföld békiszittere”, „babacsősz”. Ennek magyarázata valószínűleg a még 2000-es évek elején elterjedt *bébcsősz* kifejezés lehet. (*csősz* in: PetőfiSz. I. 498)

„**Cudar** mostohádnak nem lesz többé rabja”

cudar ’rossz tulajdonságú, gonosz személy’: Hét tanuló, akik a legpontosabban fogalmaztak, ezeket a válaszokat adták: „rossz”, „gonosz”. Többen rájöttek, hogy negatív tulajdonságot, rossz hangulatot takarhat a szó: „goromba”, „félelmetes”, „mérgező”, „borzalmas”, „nem volt kedves mostohalányával”. Két tanuló gondolta, hogy a melléknév valamiféle külső tulajdonságot fejez ki: „csúnya”, „rusnya”. (*cudar* in: PetőfiSz. I. 443)

„Majd meghalljuk azt is, várjunk csak **kicsinnyég**”

kicsinnyég ’egy kis ideig, egy kicsit’: Ennél a kifejezésnél a szótárban megjelölt pontos értelmezést 5 tanuló tudta meghatározni a „kicsit”, „keveset” kifejezésekkel. Négy tanuló élt a következő magyarázatokkal: „ne siessük el”, „kivárják a sorukat”, „várjuk ki a sorunkat”. Három válaszadó vélte úgy, hogy a kifejezés a „gyermek”, „kicsinye” szavak

jelentésével egyezik meg. Két tanuló szerint a szó „lányt”, sőt „szeretőt” jelent. A téves értelmezésekben szerepet játszhat az is, hogy az idézetben szereplő „várjunk csak” megszólítást, a gyerekek nem a befogadó, olvasó megszólításaként, hanem a történet egy szereplőjének megszólításaként értelmezhetnék. Ráadásul a kiemelt kifejezés szóalakja hasonlít a mindennapokban használt „kicsikém”, „kicsim”, „kicsinye” szavak alakjához is. (*kicsinnyég* in: PetőfiSz. II. 631)

Végül, a 4. feladatban a gyerekeknek a *János vitézből* kiemelt négy szólás jelentését kellett megmagyarázniuk:

„Hisz kend sem volt jobb a deákné vásznánál.” = nem volt jobb annál, akit bírál (Beke, 2023a: 60)

Ezt a szóláshasonlatot 11 tanuló is szinte egyformán magyarázta: „Maga sem volt jobb a másiknál”, „Ő sem volt jobb a másiknál”. Két tanuló fogalmazott máshogy, de pontosan: „Ő sem volt külön a másiknál”; „Ő is ugyanazt csinálta, nem volt külön”. A kevés téves magyarázat között a szó szerinti értelmezések voltak jellemzőek: „Nem volt jobb akkoriban a deáknénál”, „Nem volt szebb a deáknénál”. Az idézett szólás Jancsi szájából hangzik el még 2. fejezetben, amikor hősünk kiáll szerelméért annak mostohájával szemben. A pontos magyarázatok magas száma valószínűleg annak is tudható be, hogy ezt a részt a kitöltés előtt pár nappal tanulták a gyerekek.

„...ült rajta, mint a cövek” = egyenesen, szilárdan ült (Beke, 2023a: 63)

Ezt a szólást a tanulók kis többsége, 9-en tudták értelmezni. Legtöbbször a „mozdulatlanul ül”, „egyenesen ül” válaszokat adták, egy tanuló másik szóláshasonlattal adott magyarázatot: „Úgy ült, mintha odaragasztották volna”. Érdekes félreértelmezések is születtek ennél a feladatnál: a „Meg van merevedve a félelemtől” válasz hasonlóan mozdulatlanságot fejez ki, mint a megadott szóláshasonlat. Az „ül felette, ül rajta” olvasható „valamivel huzamosabb ideig való foglalkozás” értelemben is, ez a gondolat ihlethette a következő válaszokat: „késleltette”, „gondolkodott rajta, nem tudta, mit csináljon”. Voltak olyan tanulók is, akik szerint a szólás értelmezése: „lustán ül”, „semmit sem csinál”. De még ez a szóláshasonlat közel sem okozott annyi problémát a gyerekeknek, mint a következő.

„Jancsi ereiben nem folyt víz vér helyett” = Jancsi fiatal férfi volt (Beke, 2023a: 65)

A 25 értelmezendő kifejezésből, szólásból ez volt az egyetlen, amelyre egy helyes megoldás sem érkezett. Ellenben annál több érdekes magyarázat született. Egyes tanulók olyan, más szólásokat, vagy azok értelmezését adták meg, amelyben szintén szerepel a

vér szó: „A vér nem válik vízzé”, „erős volt”, „bátor volt” (van vér a pucájában). Többen ennek ellentétjeként azt válaszolták, hogy „Jancsi megijedt”. Két válaszadó szerint a szólás Jancsi halálát vetíti előre: „Jancsi meghalt”, „elhunyt”. Volt, aki szerint a „főhős ereje ment el”. Ismét volt próbálkozás szó szerinti értelmezésre is: „Jancsi ereiből nem jött semmi”. Az egyik diák értelmezése pedig arra mutat rá, hogy 5. osztályban problémát jelenthet egyes tanulók számára a főszereplő és a szerző megkülönböztetése: „Petőfi elesett”.

„... vásott rá a törökök foga” = meg akarták szerezni maguknak (Beke, 2023a: 64)

Az utolsó szólással kapcsolatban több pontos értelmezést is megadtak a gyerekek: „meg akarták szerezni maguknak”; „vágytak rá”, „nagyon értékes volt, sokan meg akarták szerezni”, „szerették volna”. Akadtak közeli, de pontatlan megoldások is: „irigyek voltak”, „vártak rá”. Volt a jelentéssel ellentétes magyarázat is: „nem érdekli a törököket”. Többen szó szerinti értelmezéssel is próbálkoztak: „nagyon kemény, bele vési a fogát”, „valamin eltört a foga”, „hullik a foga”, „úgy visz, mint a penge”. Egy tanulónak a magyarok törökök elleni harcai jutottak eszébe: „háború lesz”; pedig azt a részét még nem is ismerhette a műnek, melyben Jancsi a törökkel küzd.

9. A *Toldi*hoz tartozó kutatás feldolgozása

Az Arany János *Toldi*jának nyelvezetéhez kapcsolódó kérdőív feldolgozása során Pásztor Emil *Toldi-szótár*ának meghatározásait fogom közölni az 1., 2. és 3. feladathoz tartozó szócikkek elemzésekor. A szólások, szóláshasonlatok magyarázatához pedig Beke József *Szólások, szólásszerű kifejezések Arany János költői nyelvében* c. könyvére fogok támaszkodni. A kérdőív felépítése megegyezik a *János vitéz*hez tartozó feladatlapéval, ezért az egyes feladatok leírását nem közlöm még egyszer.

A kitöltés előtt is ugyanazokkal az instrukciókkal láttam el a 6. osztály tanulóit, mint az 5. osztályosokat. Egyetlen, de annál hangsúlyosabb, már említett körülmény viszont különbözött a két kérdőív kitöltése között. Míg az 5. osztályosok a *János vitéz*nek csak az első két fejezetét ismerték, addig a 6. osztály diákjai a *Toldi* minden énekét olvasták már.

Már amikor a feldolgozás előtt átfutottam a kitöltött feladatlapokat, feltűnt, hogy az összekötős, 1. feladat során a 6. osztályos tanulók kevesebb sikerrel dolgoztak, mint az ötödikesek, annak ellenére, hogy nekik már az összes régies, tájnyelvi kifejezéssel találkozniuk kellett:

lóca 'több személy részére készült, támla nélküli, egyszerű fapad': A 13 tanulóból mindössze három kötötte a padot ábrázoló képhez ezt a kifejezést. A legtöbben, négyen a nádi farkast ábrázoló képhez húzták a szót, de 3-3 tanuló választotta az ivóedényt és a nyakéket illusztráló képet is. (*lóca* in: *ToldiSz.* 152)

sajka 'folyami evezős hajó, csónak': Ezt a szót még az előzőnél is kevesebb, két tanuló tudta a csónakot ábrázoló képpel azonosítani. 1-1 diák keverte össze a *csobolyót* és *lócát* prezentáló képpel, ketten a *kalárist* mutatóval. Érdekes, hogy a tanulók több mint fele, 7-en is, a farkashoz kötötte a kifejezést. (*sajka* in: *ToldiSz.* 210)

kaláris '(korallból készült) gyöngy, piros nyakék egy-egy szeme': Összesen négy tanuló tudta a szó jelentését, és kötötte azt a piros nyakéket ábrázoló képhez. Ahogy az előző kifejezésnél, itt is megjelent két tipikus hiba: négyen is a *csobolyót* illusztráló képpel párosították a szót, hárman a csónakhoz kötötték. Előzetesen úgy gondoltam, hogy az első feladat öt kifejezéséből a legtöbben a *kalárist* ismerik majd, mivel iskolánk alapfokon művészeti intézmény is, ahol a gyerekek közel fele néptáncoktatásban is részesül és a fellépések alkalmával a lányok gyakran viselnek kalárisból készült, vagy ahhoz hasonló ékszert. Ráadásul az osztály magyartanára azt is elmondta, hogy a 11. ének tanításakor vitt be kalárist szemléltetésként az osztálynak. A félreértelmezés okát

vizsgálva úgy gondoltam, érdemes azt az idézetet megnézni, amely a kérdéses kifejezést tartalmazza: „A csónakban Toldi, nem egyéb evezett/ Messze felborzolta a lapát a vizet/ Fényes apró csöppek hulltak a magasból/ Mintha zápor esnék piros *kalárisból*”. A gondot az is okozhatta, hogy a *kaláris* szóval a történetben a gyerekek akkor találkoznak, amikor a főhős épp egy csónakban evez, illetve a *csobolyót* megjelenítő képen egyértelműen egy ivóedény szerepel, amelyből (gyermekfejjel gondolkozva) akár „csöppek is hullhatnak”. (*kaláris* in: ToldiSz. 125)

csobolyó 'dongákból készült, dob alakú, dugóval zárható, italt szállító és ivóedény': Hasonlóan érdekes magyarázata lehet annak, hogy ezt a szót 13 tanulóból 6-an is a *sajkát* szemléltető képhez kötötték. Valószínűleg a hasonlóság a *csobolyó* kifejezés és a *csobog*, *csobogó* szavak hangalakja között, egy vízzel, folyóvízzel kapcsolatos asszociációt alkotott a gyermekek fejében, ezért társították azt a vízen ringó csónak képével. Ezenkívül hárman a *kalárist* megjelenítő képhez kötötték szót, míg jó megoldás csak kettő született. (*csobolyó* in: ToldiSz. 56)

toportyán 'réti farkas, nádi farkas, aransakál': Ennél a kifejezésnél oszlottak meg leginkább arányosan a válaszok. Egy tanuló tudta csak a *toportyán* szó jelentését, ketten a *kalárist*, ketten a *sajkát*, hárman a *csobolyót* jelölő képhez húzták a kifejezést. A leggyakoribb hiba a *lócát* ábrázoló képpel való párosítás volt. Ez az arányos megoszlás jelzi, hogy a tanulók többsége a kért kifejezésnél teljesen vakon tapogatózott, mondhatni, tippelt. Azt gondolhatnánk, hogy mivel gyermekek (főleg a fiúk) által egyik leginkább kedvelt rész a *Toldiból* a „farkaskalandként” is emlegetett ének, a diákok könnyebben megjegyzik, hogy a műben *toportyánként* is említve vannak. Mi tudjuk, hogy a farkasok, akikkel Toldi a nádasban harcol, valójában ugyanazok a réti farkasok, azaz *toportyánok*, mint akikhez hősünket az elbeszélő is hasonlítja korábban, a negyedik énekben, amikor Miklós bátyja, György emberei elől a nádasba menekül: „És mint a toportyán, ha juhász kergette, / Magát egy kiszáradt nagy nádasba vette.” Azonban a gyermekek számára ez nem egyértelmű, és emlékezetükben a felelevenített rész nem a *toportyánokkal*, hanem a farkasokkal való küzdelemként marad meg. (*toportyán* in: ToldiSz. 238)

Amiként a *János vitéz*hez tartozó kérdőív-nél, itt is a 2. feladat eredményezte a legtöbb helyes megoldást:

vadruca 'vadkacsa': 13 tanuló tudta, hogy a szó jelentése vadkacsa. Ez nem meglepő, hiszen a vadkacsa ezen megnevezésével már korábbi olvasmányok, versek során is találkozhattak a tanulók, elég csak Nagy László *Balatonparton* c. költeményére gondolni,

amelyben számos más madár mellett a *vadruca* is megjelenik. Csupán három tanuló húzta alá a *búzaféle* válaszlehetőséget, a harmadik opciót (*vadkörte*) senki nem választotta. Egy tanuló nem adott választ. (*vadruca* in: ToldiSz. 248)

tornác 'falusi háznak nyitott oldalú, oszlopos, folyosószerű része': A válaszok alapján kijelenthető, hogy valamennyi tanuló tisztában van ennek a kifejezésnek a jelentésével, a 13-ból ugyanis 12-en a helyes választ húzták alá, egy tanuló ezt a feladatot is kihagyta. (*tornác* in: ToldiSz. 239)

szérű 'az a terület, ahol a learatott gabonát kicsépelik, s ahol később a szalmakazlak állnak': Tíz tanuló tudta, hogy a *szérű* egyfajta terménytároló helyiséget takar. A három hibázó tanuló mindegyike a *ruhadarab* válaszlehetőséget jelölte meg, senki nem gondolta úgy, hogy a kért szót *evőeszközt* jelöl. (*szérű* in: ToldiSz. 224)

vasszelence 'vasból készült kisebb, fedeles doboz' : Ennél a szónál mindössze három tanuló húzott alá rossz választ, ketten a *vas tárolására használt láda* lehetőségét választották, egyvalaki hitte úgy, hogy a szó a *kalapács* szinonimája. A többiek mind tudták, hogy a helyes válasz: *vasból készült doboz*. (*vasszelence* in: ToldiSz. 252)

röstel 'restell, itt: egy kissé szégyell valamit': Ez a szó két értelemben is előfordul a *Toldiban*. A fent ismertetett jelentéssel a 10. énekben találkozhatunk: „Bence egy abrakot adott a lovának / Abrak is, kenyér is volt a kápa mellett / Nem röstelte Bence az efféle terhet”. Míg a 'lusta valamire' jelentéssel az 5. énekben olvashatjuk a szót: „Lábát sem restelli híni segítségre... Fölveti a farkast egy erős rúgással”. Előzetesen úgy gondolkodtam, hogy az első jelentés talán ismertebb lehet a gyerekek számára, így ezt adtam meg jó válaszlehetőségnek. A tanulók közül 11-en is a megfelelő választ húzták alá: *szégyell valamit*. Egy diák vélte úgy, hogy az ige *ellenséges viselkedést* fejez ki, egy másik szerint pedig a szó jelentése, hogy *üldözni valakit*. (*röstel* in: ToldiSz. 206, 208)

A 3. feladatban ismét 11 idézetet kaptak a gyerekek. A régies, népies kifejezésekre adott magyarázatok most is érdekes, változatos válaszokat eredményeztek:

„Mélyen néz a kútba s benne vizet **kémel**”

kémel 'kémlél': Rögtön a *Toldi* első énekének 2. versszakában találkoznak a gyerekek ezzel a megszemélyesítést tartalmazó idézettel. A költői képek jelenléte tovább nehezíti az egyébként is több visszaszoruló kifejezést tartalmazó sorok megértését: „Ösztövére kútágas, hórihorgas gémmel. / Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel”. Ebben a sorpárban legalább 4-5 olyan szót olvashatnak a gyerekek, amelyek értelmezése nehézséget okozhat számukra. A kért kifejezést 2 tanuló magyarázta a szótárban is olvasható értelmezéssel (*kémlél*). Ketten a „néz”, „lát valamit” megoldásokkal éltek.

Érdekes, hogy a leggyakoribbak a „keres”, „kutat”, „talál” válaszok voltak. (*kérel* in: ToldiSz. 128)

„Mint mikor hozzáment búcsuvétel végett, / S nyakán **csimpalyogva** ajkán csókja égett.”

csimpalyog 'görcsösen kapaszkodik, csimpasszkodik': Ahogyan a pesti éjszakában magányosan kóborolva Toldinak eszébe jut, ahogy édesanyjától búcsúzkodott, úgy a gyerekeknek is bevillanhatott ez a jelenet és vele együtt a kérdezett kifejezés jelentése is. Ugyanis hét tanuló szinte teljesen pontos meghatározást tudott megadni a következő szavakkal: „lógva”, „csimpasszkodva”, „akasszkodva”. Másik három tanuló meghatározása ugyan nem ilyen pontos, de véleményem szerint elfogadható: „megölelte”, „ölelte”, „nyakába borult”. Valaki Toldi érzelmeivel magyarázta a szót: „nem akarta elengedni”. Mindössze két tanuló adott téves választ: „akadály”, „lassan mennie kellett”. (*csimpalyog* in: ToldiSz. 55)

„Nem válik belőle semmi, csak nagy **léha**”

léha 'életfelfogásában komolytalan, dologkerülő személy': Pusztán négy tanuló tudta megfelelő szinonimával helyettesíteni ezt a szót. Hárman a „lusta”, „lusta ember” értelmezésekkel szolgáltak, a legtalálóbbról kifejezés a „mihaszna” választ adó tanuló élt. Egy-egy tanuló feltételezte, hogy a szó jelentése „paraszt”, illetve „betyár”. A leggyakoribb válaszok a „semmi”, „senki”, „nagy senki” voltak, hatan adtak magyarázatot ezekkel a szavakkal. Nekik feltehetően az idézet első tagmondata segített az értelmezésben, s bár pontosan körülírni nem tudták a kérdezett szót, valószínűleg az a megértést nem gátolta. (*léha* in: ToldiSz. 148)

„Más a **vékonypénzü** nyulat szalonnázza”

vékonypénzü 'sovány, vékony, csekély vastagságú': Ennél a feladatnál kevés megegyező, de annál változatosabb válaszokat kaptam. Két tanuló gondolta úgy, hogy a *vékonypénzü* szegényt jelent. Ezekben a válaszokban minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a gyerekek többsége már nem használtként, hanem házi kedvencként tekint a nyulakra. Két tanuló szerint ez a régies kifejezés „olcsót” jelent. A legközelebb a szótári értelmezéshez a „karcsú”, „vékonybőrű”, „vékony” megoldások jártak. Ezeken felül a következő magyarázatok születtek még: „kevés”, „nem ér sokat”, „vékony, magas”. Tanulságos még az egyik tanuló válasza: „kevés pénze van”. Ő vélhetően az értelmezés során nem vette figyelembe a szövegkörnyezetet, csak a kiemelt kifejezést. (*vékonypénzü* in: ToldiSz. 253)

„Most van a **dandárja** réten a munkának, / De foga nem fűlik ahhoz e gazdának.”

a munka dandárja 'a munka legnehezebb, legnagyobb része': 13 tanulóból 8-an tudták meghatározni, de legalábbis megközelíteni a szó jelentését. A pontos jelentéshez a következő válaszok jártak a legközelebb: „a munka időszaka”, „sok a munka a réten”, „most kell dolgozni”, „a munka lényege”, „a munka ideje”. Érdekesség, hogy volt egy tanuló, aki konkrétan az „aratási időszakra” gondolt, tehát tisztában volt vele, hogy amikor „a munka dandárja van”, akkor (akárcsak aratáskor) számos tennivaló akad. A legtipikusabb téves válasz (3) a „munka vége” volt. (*dandár* in: ToldiSz. 58)

„Asztalt is terített, csak úgy **hevenyéből**”

hevenyéből 'hirtelenében, hevenyészve': Ennek a határozószónak a magyarázatára is sokszínű, érdekes válaszok érkeztek a gyerekek részéről. A legjellemzőbb tévedések a következők voltak: „unalomból” és „lustaságból”; 3-3 tanuló írta ezeket az értelmezéseket. Egy árnyalattal közelebb áll a kérdezett szó jelentéséhez a „gyorsan” válasz, melyet szintén három tanuló adott. Még pontosabb meghatározás érkezett két tanuló részéről: „semmiből”. A legalaposabb a „hirtelen” válasz volt, melyet csupán egy tanuló adott. Említésre méltó, hisz egyedi volt egy tanuló megoldása, aki a *hevenyéből* szót, mint „evőeszköz” értelmezte. (*hevenyéből* in: ToldiSz. 107)

„Hogy imént egy dolgát **balgatagul** tette”

balgatagul 'meggondolatlan': Sok tanuló közel járt a pontos jelentéshez, 8-an adták a „rossz”, „rosszul tette” válaszokat. S bár ez elég tág meghatározás, azt mindenesetre tudták, hogy aki *balgatagul* cselekszik, valamit biztosan rosszul csinál. A jelentésben legközelebbi magyarázat a „bolondul” volt, hiszen ez a szó már magában hordozza azt a jóindulatú, sajnálatot kifejező érzelmet, amit a *balgatagul* kifejezés is. A szó értelmét egyáltalán nem ismerő tanulók a „jól”, „gyorsan”, „megcsinálta a dolgát” magyarázatokat adták. (*balgatagul* in ToldiSz. 41)

„Add ki, bátya, tüstént, ami engem illet; / Add ki a **jussomat**: pénzt, paripát, fegyvert”

juss 'jogos örökség, örökrész': Két tanuló „örökségként”, egy tanuló „neki járó vagyonként” határozta meg a *juss* szót, ők rájöttek a pontos jelentésre. Legtöbben, öten az „én részem”, „ami az enyém”, „ami neki jár” magyarázatokat adták. Ketten az idézet első felében lévő „ami engem illet” mondatrészt ismételték meg. A legtipikusabb félreértelmezés három tanuló részéről érkezett: „jutalom”. Ez talán azzal is indokolható, hogy a gyerekek által alsóban is olvasott népmesékben a jutalom gyakrabban megjelenő elem, mint a *juss*, azaz örökség. Érdekessé, hogy a *Toldiban* maga Lajos király is jutalmat kínál a cseh bajnokot legyőző, ismeretlen vitéznek. Ekkor a király még nem tudja, hogy

a gyilkosnak hitt öcs személye (akinek az örökrészét felajánlja) megegyezik az ismeretlen vitézével. Így aztán Toldi Miklósnak jutalomként többek között saját *jussát* ajánlja fel a király. (*juss* in: ToldiSz. 124)

„Tegnap állt ki az ő két levente fia; / Nem volt fél országban olyan pár **dalia**”

dalia 'magas, karcsú, arányos termetű, izmos férfi': Rögtön a szómagyarázat után fontosnak tartom megemlíteni, hogy a kérdezett kifejezésnek van egy másik, a gyerekek számára sokkal inkább ismert értelmezése, miszerint a *dalia* jelentése hős, vitéz. A *Toldi-szótár* ugyan a feljebb megjelölt meghatározást használja, véleményem szerint a szövegkörnyezetbe az utóbbi, közkeletű értelmezés is illeszkedik. Ennek megfelelően elfogadhatónak tartom annak a hét tanulónak a magyarázatát is, aki a következőket írta: „vitéz”, „harcos”. Négy tanuló értelmezése viszont a *Toldi-szótárban* olvasható „izmos” értelmezéshez áll közelebb: „erős”, „erős fiú”. Sőt, az „arányos termetű” meghatározástól a két diák által is adott „szép”, „daliás, szép” értelmezések sem állnak messze. (*dalia* in: Toldisz. 58)

„Nesze, szolgám, **madár-látta** cipót hoztam”

madárlátta 'olyan kenyér, amelyet valaki mezei munkáról vagy hosszabb útról visszatérve, maradékként hazavisz, és gyermekének kedveskedik vele, mint madárlátta ajándékkal': Hasonlóan hosszú utat tett meg, és nagy örömet szerzett Toldinak az a cipó, melyet édesanyja küldött neki Bencével, s amelyben aztán egy arannyal teli vasszelencét talál. A *madárlátta* kifejezés értelmezése egy tipikus példája annak, hogy amikor gyerekek nem ismerik egy szó pontos jelentését, akkor szövegkörnyezet, szókincsük és a cselekmény ismerete alapján a legkülönbözőbb magyarázatokat alkotják meg: „ismerőstől kapott cipó”, „anyja-küldött”, „senki nem látta”, „megkezdetlen”. Hárman is azt gondolták, hogy a feladatban szereplő szó a „szegénykés”, „kevés” szinonimája. Valaki szerint a *madárlátta* cipó „nagy” kell legyen. Közelebb állnak az értelmezéshez a „nem nyúltak hozzá egy ideje”, „mindenen keresztülvitt” megoldások. A legpontosabb azonban a „messziről jött” meghatározás volt. (*madárlátta* in: ToldiSz. 153)

„Csak közel találtak egy szegény **csapszék**et”

csapszék 'kocsma, csárda': A 13-ból 6 tanuló tudta, hogy a *csapszék* „kocsmát” jelent. Két tanuló értelmezte „csapként” a kifejezést. Az egyik válasz szerint a szó a „kút” megfelelője, ennek a tanulónak bizonyára felsejlett, hogy Toldi és Bence egy *csapszékben* oltották szomjukat. Érdekes, hogy két tanuló „szegény emberként” magyarázta a kifejezést, feltehetően az előtte szereplő „szegény” jelző miatt. Egyéb téves válasz volt

még a „pad” és a „rossz szék”. Utóbbi magyarázat mögött talán az állhat, hogy a tanuló a *csapszék* szót a „csapnivaló” kifejezéssel kapcsolta össze. (*csapszék* in: ToldiSz. 54)

Zárásként, 4. feladatban négy, a *Toldi*ből választott szólást kellett megmagyarázniuk a 6. osztály tanulóinak is:

„Más pennával írnak” = megváltozott a helyzet (Beke, 2023b: 118, 119)

Hat tanulónak sikerült rájönni, hogy mit értünk e szólás alatt. Ők a következő válaszokat adták: „megváltozott”, „nem ugyanolyan”, „más lett az életük”, „máshogy csinálják”, „máshogy gondolkodnak”. Születtek a penna és az írás szavakból kiinduló értelmezések: „más tollával írták”; „más betűvel írnak”. Érdekesek az elvontabb félreértelmezések: „mást beszélnek”; „más dicsőségét vagy munkáját használja fel”; „más fegyverrel harcolnak”.

„... vízzé csak nem válik a vér” = a vérrokon kapcsolat erős (Beke, 2023b: 154)

A szólást azonban más értelemben is használjuk: bizonyos helyzetekben úgy cselekszünk, amilyen az alaptermészetünk. Bár a *Toldiban* ez a szólás kétségtelenül az első jelentésben értelmezhető, ennek megfelelő választ egy tanuló sem adott. A második értelmezéshez közelítő magyarázatok viszont már érkeztek: „valakiből nem lesz más ember”, „nem változik meg”, „nem válik csakúgy valami mássá”, „a jóból csak nem válik rossz”. Ebben az értelmezésben egy tanuló egészen konkrét választ adott: „aki nem vitéz nem is lesz az; ha paraszt vagy, az is maradsz”. Valaki a *Toldi* cselekményéből merített érdekes magyarázatot: „Amikor Toldi megöli az egyik katonát, a gyilkos nevet nem tudja lemosni magáról”. Természetesen itt is születtek 1-1 szóból kiinduló értelmezések: „a vér nem szárad fel”, „nem fog elfolyni a vér”, „a víz nem vér”; illetve elvonatkoztatott válaszok: „hazugságból nem lesz igazság”, „egyenlőek”, „nem lesz semmi baj”.

„A foga fejeit mindjárt kimutatta” = kifejezi eddig leplezett, gonosz szándékát (Beke, 2023b: 55)

Ennél a szólásnál öt diáknak sikerült pontos értelmezést megadnia: „megmutatja a valódi önmagát”, „megmutatja, milyen igazából”, „megmutatja, hogy milyen az igazi énje”, „megmutatja, hogy milyen a jelleme”, „megmutatja a tulajdonságát”. Két tanuló a következőket válaszolta: „fény derül a hazugságra”, „hazudik, és nem akarja elmondani”. Három tanuló szerint, aki a foga fehérjét kimutatja, az „mosolyog”, egy tanuló szerint „mérgező”, valaki szerint pedig a „foga fehér színét mutogatja”.

„Kifőzte magában” = kieszeli, kitalálja (Beke, 2023b: 88)

A legtöbb tanuló ezt a szólást tudta értelmezni a négyből, a hét legpontosabb meghatározás a következő válaszok között oszlott meg: „kigondolta magában”, „kitalálta

magában”, „valamit kitervelt”, „átgondolta magában”. Jellemzőek voltak még a „megcsinálta magának”, „megcsinálta egyedül”, „nem mondta ki, amit gondolt magában” magyarázatok. A helyes értelmezéstől legtávolabb a „magának csinálta a bajt” és a „dühögött magában” válaszok estek.

10. Összegzés, pedagógiai kitekintés

A két kérdőív eredményeinek feldolgozása után megállapítható, hogy a *János vitéz* nyelvezete, bár számos tájnyelvi elemet tartalmaz, mégsem gördít akkora akadályokat az 5. osztályos tanulókkal való műértelmezés útjába, mint amekkora kihívást a *Toldi* nyelvezete jelent a 6. osztályos diákok számára. Ezt a kijelentést egyértelműen igazolja az, hogy a *János vitéz*hez tartozó feladatlapok kitöltése során az ötödikes tanulók jól láthatóan sikeresebben szerepeltek, mint hatodikos társaik a *Toldi*hoz kapcsolódó feladatsor kitöltése alkalmával, annak ellenére, hogy előbbiek épp csak megismerkedtek Petőfi elbeszélő költeményének első fejezeteivel, utóbbiak pedig pont végeztek Arany alkotásával.

Az előzőekben már többször szót ejtettem arról, hogy Arany költeménye, főként a hiteles korfestés és hangulatteremtés érdekében sokkal több archaizmust vonultat fel, mint Petőfi műve. Minden bizonnyal ennek is betudható, hogy a *Toldi* már ismert nyelvezete több problémát jelent a gyerekeknek, mint a *János vitéz* nyelvhasználata. Hiszen ezekkel az archaizmusokkal, kiveszőben lévő kifejezésekkel a tanulók sem az alsós tankönyvek meséiben, sem az idősebbekkel, nagyszülőkkel való beszélgetés során nem vagy kisebb eséllyel találkozhattak.

Egy másik ok lehet, hogy Petőfi többnyire a műveiben úgy fogalmaz, olyan szövegkörnyezetbe helyezi a régies, népnyelvi szavakat, hogy ha azokat az olvasó nem is ismeri, akkor is kitalálható, kikövetkeztethető jelentésük a kontextusból: „*Markos* gyerek volt ő, husz legényen kitett”; Sötét felhő is jön; a világ elborúl / Egyszerre megdördül az *égiháború*”.

A kutatás feldolgozása során fény derült arra is, hogy az archaizmusok és a tájszók egyes, már ismertetett típusai közül melyek értelmezése okozza a legtöbb nehézséget és szorul leginkább magyarázatra.

A köznyelvben már nem használt fogalmi archaizmusok azok a szavak, amelyek értelmezésével a gyerekek legnehezebben boldogultak. Így például a *János vitéz* esetében a *haramia*, *rőf*, a *Toldi*t illetően pedig *hevenyéből*, *toportyán*, *csobolyó*, *kaláris* szavak jelentésére csak kevesen tudtak rájönni. A *rőf* szó jelentését például alig néhányan tudták kitalálni, annak ellenére, hogy az összességében legkönnyebbnek bizonyul, feleletválasztós feladatban kapott helyet. Hogy a fogalmi archaizmusok értelmezése mekkora gondot okoz a gyerekek számára, alátámasztja Minya Károly Nyíregyházi

Egyetemen végzett felmérése is, mely során 25 hallgatót kérdezett meg a feladatlapomon is szereplő *toportyán*, *csobolyó*, *kaláris* és egyéb fogalmi archaizmusok jelentéséről, s csupán néhányan adtak néhány jó választ. Tanulságos, hogy a hallgatók hasonló félreértelmezésekkel is szolgáltak, mint hatodikos kitöltőim, pl.: a *juss* kifejezés *jutalomként* való meghatározása (Minya, 2017: 58)

A köznyelvi beszélő számára szintén ismeretlen valódi tájszók megértése már egy fokkal több sikert hozott, bár az ehhez a szócsoporthoz tartozó kifejezések értelmezése is sokak számára problémát jelentett. A fogalmi archaizmusokhoz képest ezek esetében a gyerekek a szó jelentéséhez tartozó fogalomkört nagyobb sikerrel határolták be, de a pontos jelentésre már jóval kevesebben jöttek rá. Ilyenek voltak például a *János vitézből* a *cudar*, *barázda* vagy a *Toldiból* a *léha*, *csapszék* szavak.

A jelentésbeli archaizmusok: *bírhatom* (*Toldi*); és jelentésbeli tájszók: *pára*, *olvasni* a nyáját, a munka *dandárja* (*János vitéz*) is meglehetősen nehezítik a műértelmezést, főleg amiatt, hogy ezeknek a szóalakoknak a köznyelvi használata teljesen más jelentést hordoz. A kapott válaszok alapján látható, hogy egy ilyen többféleképpen megjelenő szó mennyi hibás értelmezési lehetőséget hordoz magában; például a *pára* kifejezés a köznyelvi jelentéseken túl akár egyazon műben *állati életerőt* és *sajnálkozó hanglejtéssel megszólított embert* is jelenthet

A formai archaizmusok és alaki tájszók a hasonló hangzású köznyelvi párjuk miatt viszont könnyebben értelmezhetőnek bizonyultak a tanulók számára. Például a *Toldiból* választott *csipmalyog*, *röstel* szavakat a köznyelvi megfelelőjük alakjához (*csimpaszkodik*, *restell*) való hasonlóság miatt a gyermekek többsége gond nélkül értelmezni tudta. Persze itt is akad kivétel, hiszen a *kémel* (kémlel), *kicsinnyég* (kicsit, kicsikét) már nehezebben értelmezhetőnek mutatkoztak.

A szólásoknál, szólásszerű kifejezéseknél pedig megfigyelhető, hogy ha a tanulók nem is tudják azok jelentését meghatározni, többségük megpróbál a szólásokra jellemző átvitt értelmezést társítani azokhoz, „... vízzé csak nem válik a vér”: „hazugságból nem lesz igazság”, vagy „Jancsi ereiben nem folyt víz vér helyett”: „a vér nem válik vízzé”. Persze, itt is akad mindig néhány tanuló, akik konkrétabb, szó szerinti értelmezést ad meg, pl. „Más pennával írnak”: „Más betűvel írnak”.

A felmérésből kiderül az is, hogy a régies, népies kifejezéseket megmagyarázni azoknak a tanulóknak is nehézséget okoz, akik tudják értelmezni az adott szó jelentését. Kiváló példa erre „... a nyájt *olvasni* akarta” feladatra kapott válasz: „mennyi nyáj van”. Ebből kiderül, hogy a tanuló értelmezni tudta a kifejezést, de megmagyarázni már

nehézséget jelentett számára. Úgy vélem, hogy az irodalomórákon, akár e két elbeszélő költeményben felmerülő népnyelvi elemek jelentésének a tanulókkal történő megmagyaráztatása lehetőséget biztosít a gyerekek beszédkésztségének fejlesztésére, szókincsének bővítésére.

Ráadásul ehhez hasonló feladatokkal fényt deríthetünk arra is, hogy ki az, aki egy ismeretlen szót képes csupán a szöveggörnyezet segítségével és annak megfelelően értelmezni, és ki az, aki csak egy-egy szót kiragad a szövegből, figyelmen kívül hagyva a kontextust. Így tehát az ismeretlen, népnyelvi elemek a szövegértési képesség felmérésére és fejlesztésére is lehetőséget biztosítanak.

Az ehhez hasonló válaszokból kiderülhet az is, amennyiben egy tanuló számára a főhős és szerző elkülönítése még problémát okoz: „Jancsi ereiben nem folyt víz vér helyett”- „Petőfi elesett”.

A felméréséből származó adatok megmutatják, hogy e kifejezések magyarázatánál érdemes lehet a tanárnak a mai, köznyelvi jelentésből kiindulni, hiszen az értelmezés folyamatában diákok gondolkodása is innen indul ki. Ezt mi sem példázza jobban a következő feladatra kapott válaszoknál. „A pataknál állt az óriásföld *csőse*”: „az óriásföld bébiszittere”; „babacsősz”.

A második, feleletválasztós feladat nagyszámú sikeres megoldásai pedig megmutatják, hogy bár a tanulók sokszor megmagyarázni nem tudják egy-egy visszaszoruló szó jelentését, de a jó válaszlehetőség olvasása aktivizálja szóismeretüket, tehát a tájnyelvi, régies kifejezések egy része passzív szókincsükben jelen van.

Az irodalmi alkotásokban fellelhető archaizmusok, tájszók lehetőséget biztosítanak arra is, hogy a nyelvi változásokra és azok okaira felhívjuk a tanulók figyelmét. Néhány visszaszoruló tájszó magyarázatánál érdemes lehet megemlíteni, hogy mely nyelvjárási régióban használják még manapság, esetleg milyen tájnyelvi formái léteznek még a kifejezésnek. Ajánlott lehet felvetni a kérdést, hogy miért vesztetett ki, szorulhatott vissza a köznyelvből egy-egy szó, ezzel nyelvi változásokra irányítva a figyelmet.

Arany művének tanítási folyamatában célszerű lehet a gyerekek figyelmébe ajánlani, az órán közösen használni a Pásztor Emil-féle *Toldi szótárát*, mely nemcsak szócikkeket tartalmaz, hanem illusztrációkkal is szemlélteti az alkotás egyes kifejezéseit.

Ha pedig szeretnénk e régies kifejezésekre akár egy felmérésben vagy csak gyakorló feladatlapon rákérdezni, mindenképp tanácsos lehet, hogy a gyermekek számára motiváló, játékosabb feladatokat alkalmazzunk. Használhatunk illusztrációkat, kvízyszerű feladatokat, ahogy a kérdőívemen is szerepelt, akár digitális formában. Ezek egyfelől

előhívják a tanulók passzív szóismeretét, másfelől lehetőséget biztosítanak arra, hogy a diákok ösztönző formában találkozzanak e kifejezésekkel, így akár fel is kelthetjük azok iránt érdeklődésüket.

Láthatjuk tehát, hogy az archaizmusok, tájnyelvi kifejezések és szólások számos lehetőséget nyújtanak a különböző képességek fejlesztéséhez, illetve ahhoz is, hogy más fontos témákra, érdekességekre rajtuk keresztül irányítsuk rá a figyelmet. Úgy gondolom, sem a *Toldi*, sem a *János vitéz* nyelvezetét nem szükséges átírni, megváltoztatni, hiszen ahhoz, hogy ezek az alkotások irodalmi közkinccseinkké váljanak és azok is maradjanak, számottevően hozzájárul és járult változatos és csodás nyelvezetük. Nekünk, pedagógusoknak pedig az a feladatunk, hogy e nyelvezetben rejlő ékességeket a lehető legszínesebb és lehető legtöbb módon használjuk, alkalmazzuk a tanítás folyamatában.

11. A felhasznált irodalom jegyzéke

- ARANY JÁNOS 1940. *Toldi*. Budapest, Franklin-Társulat.
- AranySz. = BEKE JÓZSEF 2017. *Arany-szótár: Arany János költői nyelvének szókészlete I. A–Gy*. Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter.
- AranySz. = BEKE JÓZSEF 2017. *Arany-szótár: Arany János költői nyelvének szókészlete II. G–M*. Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter.
- AranySz. = BEKE JÓZSEF 2017. *Arany-szótár: Arany János költői nyelvének szókészlete III. N–Zs*. Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter.
- ARATÓ LÁSZLÓ 2002. Tizenkét évi irodalomtanítás után miért nem válnak tömegesen olvasóvá a fiatalok? *Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis*, 2024.01.10-i megtekintés, letöltés forrása: <https://epa.oszk.hu/01200/01245/00016/Arato.html>
- Elhangzott a Magyar Olvasástársaság (HUNRA) 2002. október 25-én rendezett konferenciáján.
- ARATÓ LÁSZLÓ, idézi: TUBA MÁRTA (2018.06.05.): Kötelező olvasmányok és új olvasási módok a digitális korban. *E-nyelv Magazin*, 2024.01.09-i megtekintés, letöltés forrása: <https://e-nyelvmagazin.hu/2018/06/05/kotelezo-olvasmanyok-es-uj-olvasasi-modok-a-digitalis-korban/>
- BÁRCZI GÉZA és ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk. 1959. *A magyar nyelv értelmező szótára I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA és ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk. 1962. *A magyar nyelv értelmező szótára VI*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BEKE JÓZSEF 2017. Archaikus elemek Arany János költői nyelvében. *Forrás Folyóirat*. 49. 3. sz. 44. o.
- BEKE JÓZSEF 2023a. Szólásszerű kifejezések a János vitéz nyelvében, *Forrás Folyóirat*. 55. 1. sz. 57. o., 60. o., 63–65 o.
- BEKE JÓZSEF 2023b. *Szólások és szólásszerű kifejezések Arany János költői nyelvében*. Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége.
- FÜZFA BALÁZS 2002. 12 év irodalomtanítás után miért nem válnak tömegesen olvasókká a fiatalok? *Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis*, 2024.01.08-i megtekintés, letöltés forrása: <https://epa.oszk.hu/01200/01245/00016/FuzfaB2.html> Elhangzott a Magyar Olvasástársaság (HUNRA) 2002. október 25-én rendezett konferenciáján.
- HEGEDŰS ATTILA 2003. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 375–396. o.

- KISS GÁBOR 2012. *Régi szavak szótára*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- LŐRINCZ JULIANNA 2018. Arany János népies és archaikus nyelvi elemeinek fordítása. In: Domonkosi Ágnes szerk., *Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei LXIV. kötet: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány köréből*, Eger, Líceum Kiadó, 145. o.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1954. A nyelvi archaizálás kérdéséről. *Magyar nyelvőr* 78. 369. o., 371. o.
- MINYA KÁROLY 2014. A neologizmusok és az archaizmusok korrelatív viszonya. *Vasi szemle*, 68. 4. sz. 476—477. o.
- MINYA KÁROLY 2017. Archaizmusok a Toldiban. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 52. 4. sz. 54—58. o.
- MINYA KÁROLY 2022.01.06. Nyelvi örökségeink és kincseink: az archaizmusok. *E-nyelv Magazin*, 2024.01.15-i megtekintés, letöltés forrása: https://epa.oszk.hu/02200/02263/00051/pdf/EPA02263_e-nyelv_2022_01_06.pdf
- NÁDASDY ÁDÁM 2004. Modern talking (Az archaizmus). *Magyar Narancs* 16. 1–2. sz. 38. o.
- NÓGRÁDI GERGELY 2018. *Arany János Toldi-trilógia*. Budapest, Manó Könyvek Kiadó Kft.
- N.n. 2014. Rövidítsük-e a kötelezőket? *Irodalmi Jelen*, 2024.01.08-i megtekintés, letöltés forrása: <https://irodalmijelen.hu/2014-aug-27-1040/roviditsuk-e-kotelezeket> Egy beszélgetés összefoglalója, Bárdos József, Csobánka Zsuzsa, Fűzfa Balázs szavai.
- O. NAGY GÁBOR 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- PetőfiSz. = J. SOLTÉSZ KATALIN - SZABÓ DÉNES - WACHA IMRE szerk. 1973. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete 1. A–F*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PetőfiSz. = J. SOLTÉSZ KATALIN - SZABÓ DÉNES - WACHA IMRE szerk. 1978. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete 2. G–M*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PetőfiSz. = J. SOLTÉSZ KATALIN - SZABÓ DÉNES - WACHA IMRE szerk. 1987. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete 3. N–S*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PetőfiSz. = J. SOLTÉSZ KATALIN - SZABÓ DÉNES - WACHA IMRE szerk. 1987. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete 4. Sz–Zs*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RIEDL FRIGYES 1993. Arany és Petőfi különbsége. In: Gaszner Tibor szerk., *Népiesség és realizmus a XIX. századi magyar irodalomban*, Budapest, Holnap Kiadó, 90–91. o.
- SZERB ANTAL 1978. *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. *Magyar stilisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.

ToldiSz. = PÁSZTOR EMIL 1986. *Toldi-szótár*. Budapest, Tankönyvkiadó.

12. Melléklet

1. A János vitézhez tartozó feladatlap melléklete:

Tanuló neve: _____
Osztály: _____

Feladatlap a János vitézhez

(tájnyelvi kifejezések és visszaszoruló, régies szavak ismeretéhez; készítette: Weiland Máté 2023-ban)

1. Kösd össze a képeket és a hozzájuk tartozó kifejezéseket!

strázsa



pitvar



suba



nyoszolya



dézsza



2. Mit jelentenek az alábbi szavak? Húzd alá a megfelelő választ!

posványos:	(a) árnyékos	(b) félelmetes	(c) iszapos
siheder:	(a) kamaszkorú fiú	(b) ravasz ember	(c) öregedő férfi
szűr (főnév):	(a) konyhai eszköz	(b) kerti szerszám	(c) ruhadarab
rőf:	(a) űrmérték	(b) hosszmérték	(c) súlymérték
barázda:	(a) szántás mélyedése	(b) helyiség a házban	(c) lószerszám

3. Hogyan értelmezhetjük a kiemelt szavakat a szövegben? Írd az idézetek alá!

„Szokás szerint a nyájt **olvasni** akarta”

„**Markos** gyerek volt ő, husz legényen kitett”

„Sötét felhő is jön; a világ elborúl / Egyszerre megdördül az **égiháború**”

„Ott a **haramjának** csontvázait látta”

„Le is hányt magáról **dolmányt**, nyakravalót”

„Összeomlott, ki is fújta ott **páróját**”

„Mert ha nem **bírhatom** kedves Iluskámat / Nem is fogok **bírni** senkit e világon”

„A seprők voltak ott egymás mellé rakva / [...] / **Fölnyalábolta** és messzire elhordá”

„A pataknál állt az óriásföld **csősze**”

„**Cudar** mostohádnak nem lesz többé rabja”

„Majd meghalljuk azt is, várjunk csak **kicsinnyég**”

4. *Magyarázd meg saját szavaiddal a következő szólások, szóláshasonlatok jelentését!*

„Hisz kend sem volt jobb a deákné vásznánál.”

„...ült rajta, mint a cövek”

„Jancsi ereiben nem folyt víz vér helyett”

„... vásik rá a törökök foga”

Köszönöm szépen az együttműködést!

2. A *Toldi*hoz tartozó feladatlap melléklete:

Tanuló neve: _____
Osztály: _____

Feladatlap a Toldihoz

(tájnnyelvi kifejezések és viisszaszoruló, régies szavak ismeretéhez; készítette: Weiland Máté 2023-ban)

1. Kösd össze a képeket és a hozzájuk tartozó kifejezéseket!

lóca



sajka



kaláris



csobolyó



toportyán



2. Mit jelentenek az alábbi szavak? Húzd alá a megfelelő választ!

vadruca:	(a) vadkörte	(b) búzaféle	(c) vadkacsa
tornác:	(a) falusi ház teraszszerű része	(b) kerti szerszám	(c) kamra
szérű:	(a) ruhadarab	(b) terménytároló helyiség	(c) evőeszköz
vasszelence:	(a) vas tárolására használt láda	(b) vasból készült doboz	(c) kalapács
röstel:	(a) ellenségesen viselkedik	(b) szégyell valamit	(c) üldöz valakit

3. Hogyan értelmezhetjük a kiemelt szavakat a szövegben? Írd az idézetek alá!

„Mélyen néz a kútba s benne vizet **kéme**l”

„Mint mikor hozzá ment búcsuvétel végett / S nyakán **csimpalyogva** ajkán csókja égett.”

„Nem válik belőle semmi, csak nagy **léha**”

„Más a **vékonypénzü** nyulat szalonnázza.”

„Most van a **dandárja** réten a munkának, / De foga nem fűlik ahhoz e gazdának”

„Asztalt is terített, csak úgy **hevenyéből**”

„Hogy imént egy dolgát **balgatagul** tette.”

„Add ki, bátya, tüstént, ami engem illet; / Add ki a **jussomat**: pénzt, paripát, fegyvert”

„Tegnap állt ki az ő két levente fia; / Nem volt félországban olyan pár **dalia**”

„Nesze, szolgám, **madár-látta** cipőt hoztam.”

„Csak közel találtak egy szegény **csapszéket**”

4. *Magyarázd meg saját szavaiddal a következő szólások jelentését!*

„Más pennával írnak”

„...vízzé csak nem válik a vér”

„A foga fejerít mindjárt kimutatta”

„Kifőzte magában”

Köszönöm szépen az együttműködést!

A feladatlapokon szereplő képek forrása (megtekintés dátuma mindegyik kép esetében: 2023.12.16.)

<https://vasutmodell-centrum.hu/preiser-28222-orok-a-kapunal-kozepekor-h0>

<https://offero.hu/hirdetes/64107d79ce245654bdff1773/dezsa-furdo>

<https://lukacszsofia.webnode.hu/szolgalattasok/butorgyartas/agyak/>

<https://hu.museum-digital.org/object/479149>

<https://peacecommission.kdsg.gov.ng/car/284/women/suba-bunda-p%C3%A1sztor-viselet-xix-sz%C3%A1zad-gardr%C3%B3b-gal%C3%A9ria-savaria-dd-52266894>

<https://vadaszlap.hu/2017/12/20/jaj-neked-toportyan/>

<https://axioart.com/tetel/csobolyo-03696>

<https://www.meska.hu/p5006563-7-soros-piros-uveg-gyongyos-kalaris>

<https://fk-tudas.hu/csonak/>

<https://hu.pinterest.com/search/pins/?rs=ac&len=2&q=l%C3%B3ca%20pad&eq=l%C3%B3ca&etslf=2061>

Kijelentem, hogy mesterséges intelligencia alkalmazást/programot (pl. képalkotó, szövegalkotó) nem használtam a dolgozat készítése során.

Jelen nyilatkozat aláírásával tudomásul veszem, hogy amennyiben bizonyítható, hogy a dolgot nem magam készítettem, illetve mesterséges intelligencia alkalmazás/program segítségével vettem igénybe vagy a dolgozattal kapcsolatban szerzői jogi jogsértés ténye merül fel, a Szekció megtagadja a dolgozat befogadását.

Dátum: 2025.01.27.

Wolard Mote

Aláírás

WEILAND MATÉ

Név (olvashatóan)